

“ สวรรค์ในอก นรกในใจ ” จากพระไตรปิฎก
สู่ธรรมอธิบาย โดย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
(ป.อ.ปยุตฺโต)*

พระมหานพล ตายี่จัน** สมพรนุช ตันศรีสุข**

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องนรกสวรรค์ในงานนิพนธ์และธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) และวิเคราะห์แนวทางการอธิบายเรื่องนรกสวรรค์ของท่าน เป็นการวิจัยเชิงเอกสารโดยศึกษาจากงานตีพิมพ์ของท่าน ผลการศึกษาพบว่า เรื่องนรกสวรรค์เป็นสิ่งที่ไม่อาจกล่าวถึงในแง่ของการมีหรือไม่มีโดยอ้างอิงคัมภีร์ทางพุทธศาสนาโดยตรงได้ แต่ควรมีข้อพิจารณาและท่าทีการปฏิบัติต่อเรื่องนี้เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ซึ่งสัมพันธ์กับ

* บทความวิจัยนี้เป็นผลจากการศึกษาในวิทยานิพนธ์เรื่อง “นรกและสวรรค์ในธรรมบรรยายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต)”

** นิสิตอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสนศึกษา
Email: chandhemedhi1992@gmail.com

*** อาจารย์ที่ปรึกษา, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาเอเชียใต้ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วันที่รับบทความ 16 มีนาคม 2566 วันที่แก้ไขบทความ 26 พฤษภาคม 2566

วันที่ตอบรับบทความ 19 กันยายน 2566

หลักคำสอนเรื่องเกสบุตรสูตรอย่างมีนัยสำคัญ ท่านได้อธิบายนรกสวรรค์แบ่งออกเป็น 3 ระดับ กล่าวคือ ระดับที่ 1 นรกสวรรค์ที่กล่าวโดยอ้างอิงพระไตรปิฎก ที่มีลักษณะเป็นภพภูมิที่รองรับผลของกรรมชั่วและกรรมดีหลังความตาย ระดับที่ 2 นรกสวรรค์ซึ่งเป็นคุณภาพของจิตหรือภูมิจิต ที่สืบเนื่องไปจากคุณภาพจิตในปัจจุบัน ระดับที่ 3 นรกสวรรค์ที่เป็นความรู้สึกที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจจากการรับอารมณ์ผ่านอายตนะทั้ง 6 ท่านพยายามเน้นการอธิบายนรกและสวรรค์ในระดับที่ 2 และ 3 โดยแสดงว่า มนุษย์ซึ่งอาจมีสภาพจิตที่หยาบหรือประณีต สามารถที่จะเข้าถึงหรือรับรู้ทุกข์หรือสุขของภพภูมิที่มองไม่เห็นนั้นได้ เมื่อรับรู้แล้วก็ควรตระหนักถึงบทบาทของมนุษย์เองในการเป็นผู้สร้างเหตุให้เกิดผลดีหรือชั่วนั้น แนวทางดังกล่าว นับเป็นการปรับเปลี่ยนการอธิบายแนวคิดเรื่องนรกสวรรค์จากที่เป็นภพภูมิตามคติจักรวาลวิทยาของพุทธศาสนาอยู่ที่ภูมิจิตหรือคุณภาพของจิตของมนุษย์ซึ่งสัมพันธ์กับคำสอนเรื่องกรรม และทำให้สามารถสื่อสารได้อย่างสะดวกกว้างขวาง ไปยังความรับรู้และเหตุผลของผู้คนในบริบทในสังคมปัจจุบัน

คำสำคัญ: สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ นรก สวรรค์ การอธิบาย จิต

“Heaven and Hell is in the Mind” From Buddhist Canon to Explanation

by Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A.Payutto)*

Phramaha Thanapol Tayeechan**

Sompornnuch Tansrisook***

Abstract

The article aims to survey the concept of hell and heaven as explained by Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A.Payutto) in works and lectures and analyze the explanation. It is the documentary research of the publications. It is found that, in his view, hell and heaven are not the subject for a direct reference to Buddhist scripture. There should be some points to consider and treat the subject, which is significantly related to Kalamasutta, Buddha’s teaching about discretion. He categorizes the concept into 3 levels: 1) hell and heaven as cited from the Pali canon,

* This article is based on the thesis titled “Hell and Heaven in the Instruction of Somdet Phra Buddhaghosacariya (P.A. Payutto)”

** Student in Master’s Degree Program in Pali-Sanskrit and Buddhist Studies, Faculty of Arts, Chulalongkorn University
Email: chandhemedhi1992@gmail.com

*** Advisor, Assistant Professor, South Asian Languages Section, Department of Eastern Languages, Faculty of Arts, Chulalongkorn University

Received March 16, 2023, Revised May 26, 2023,

Accepted September 19, 2023

the planes of existence in Buddhist cosmology where the result of bad and good deeds appears after death; 2) hell and heaven as the qualities of mind, which the beings in hell and heaven normally have; 3) hell and heaven as the unsatisfying and satisfying feelings, which the beings normally perceive. He emphasizes the concept of hell and heaven in the second and third level, which human can experience and perceive. Having experienced and perceived suffering and happiness from the hell and the heaven, one should realize their role in creating the good or bad results. Hell and heaven perceived with mind and perceptions is regarded as the new explanation from the physical or cosmological one to the mental qualities that relates to the doctrine of Karma. It can also widely and conveniently be communicated to the senses of feeling and reasoning of the people nowadays.

Keywords: P.A.Payutto, Hell, Heaven, Explanation, Mind

1. บทนำ

นรกสวรรค์เป็นภพภูมิหลังความตายที่สัตว์โลกรับผลกรรมดีกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ ความคิดเรื่องนรกสวรรค์ถือเป็นคำสอนสำคัญเรื่องหนึ่งในพุทธศาสนา แม้ในสมัยรัชกาลที่ 4 ความคิดเรื่องนรกสวรรค์จะถูกลดความสำคัญลงจากการรับวิทยาการตะวันตก แต่ในสังคมไทยปัจจุบันก็ยังมีการพูดถึงอยู่ ทั้งจากการเทศนาหรือการอธิบายของกลุ่มพระภิกษุเองหรือกลุ่มคฤหัสถ์ ในปี พ.ศ. 2565 ที่ผ่านมานี้ ข้อสอบพระปริยัติธรรมแผนกธรรมก็มีการออกข้อสอบเกี่ยวกับเรื่องของนรกด้วย¹ การอธิบายนรกสวรรค์ในสังคมไทยเท่าที่ผู้วิจัยสืบค้นงานนิพนธ์หรือจากสื่อสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ² พบว่า มีอยู่ 2 แนวทาง ได้แก่ 1) นรกสวรรค์เป็นภพภูมิต่างมิติจากโลกมนุษย์ ซึ่งสัตว์ในที่นั้นประสบกับความทุกข์หรือความสุข 2) เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นภายในจิตใจอันเป็นผลจากการทำชั่วหรือทำดี ได้แก่ ความเดือด

¹ ปัญหาวิชาการทุศีลธรรม นักธรรมชั้นตรี สอบในสนามหลวง วันอังคารที่ 4 ตุลาคม พ.ศ. 2565 ให้อธิบายกระตุ้สุภาษิตว่า อญตวาที นิรย อูปเตี คนพูดไม่จริง ย่อมเข้าถึงนรก

² ได้แก่ “สวรรค์ในอก นรกในใจ” โดย สมชาย เชิดกลาง (2562), “ท่องนรกเที่ยวสวรรค์” โดย ญัฐพชรธรรม (2554), “นรก เปอร์ต อสุรกาย อบายภูมิ” โดย ว.วิสุทธิสารี-ปัญญาวัดน์ (2553), “โชคดีได้ไปสวรรค์” โดย พระมหาดร.สุเทพ อภิฉโน (2552), “นรกในคำสอนของพระพุทธศาสนา” และ “สวรรค์ในคำสอนของพระพุทธศาสนา” โดย สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (2551), “ตายแล้วไปไหน” โดยพระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ) (2550), “นรกเป็น-ตาย อบายภูมิ” โดย ว.วิสุทธิสารี (2549), “สวรรค์ คนเป็น สวรรค์คนตาย ฉบับคู่มือค้นหาความจริง” โดย ศีลปาโล (2549), “เปิดนรก หลังความตาย” โดย บุรพา ผดุงไทย (2549), “เส้นทางสู่สวรรค์ แดนดาวดิงส์” โดย บัญษ์ บงกช (2536), “นรกกับสวรรค์และการบำรุงพระพุทธศาสนาโดยอุกวิธี” โดย พุทธทาสภิกขุ (2529), “ภูมิวิลาสินี” โดยพระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร) (2514), “นรก-สวรรค์” โดย พร รัตนสุวรรณ (2531).

ร้อนใจ เป็นทุกข์ มีความกลัว ไม่สบายใจ เท่ากับนรกเกิดขึ้นในใจ และ ความรำเริง เบิกบานใจ มีความสุขความสบายใจ เท่ากับสวรรค์เกิดขึ้นในใจ แนวทางการอธิบาย ที่แตกต่างกันดังกล่าวสะท้อนถึงความไม่ลงรอยกันของความคิดเรื่องนรกสวรรค์ ในสังคมไทยว่าเราควรจะยอมรับเรื่องราวของนรกสวรรค์ที่อยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา หรือควรตีความให้เป็นปรากฏการณ์ทางใจ ในขณะเดียวกัน ก็มีความจำเป็นที่จะต้อง ศึกษาวิจัยวิธีการอธิบายคำสอนเรื่องนรกสวรรค์ที่เหมาะสมกับชาวพุทธในปัจจุบัน เพื่อหาวิธีการที่เป็นที่ยอมรับสำหรับเยาวชนคนรุ่นใหม่ที่มีความคิดเป็นวิทยาศาสตร์ ไม่เชื่ออะไรที่ตนไม่รู้ได้ง่าย ๆ³

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาคำอธิบายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ซึ่งถือได้ว่าเป็นพระภิกษุในสังคมไทยที่มีความโดดเด่นในเรื่องของการให้ความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาตามแนวทางอนุรักษนิยม (Conservative) ยึดถือพระไตรปิฎกเป็นศูนย์กลางในการค้นคว้าข้อมูลทางพุทธศาสนา เป็นที่ยอมรับของชาวพุทธทั่วไปในปัจจุบัน โดยเฉพาะกลุ่มชนชั้นกลางที่ได้รับการศึกษาสูง ผลงานของท่านถือว่าเป็นทัศนะของพระพุทธเจ้า หรือ ทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาทดั้งเดิม⁴ คำอธิบายของท่านน่าจะใช้เป็นแบบอย่างสำหรับพระภิกษุสามเณร หรือ อาจารย์สอนศาสนาซึ่งควรจะได้เรียนรู้สำหรับ

³ ได้แก่ วิทยานิพนธ์เรื่อง “แนวทางการอธิบายเรื่องนรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนา สำหรับคนรุ่นใหม่” โดย เบญจวรรณ ชยางกูร ณ อยุธยา (2558) และบทความวิจัย เรื่อง “นรกและสวรรค์กับความเชื่อของเยาวชนในปัจจุบัน” โดยพระครูปริยัติธรรมวงศ์ (2556-2557).

⁴ ระวี ภาวิไล นักวิชาการด้านดาราศาสตร์ที่มีชื่อเสียงคนหนึ่งของไทยถึงกับตั้งข้อสังเกตเชิงยอมรับในความเป็นพระพระภิกษุเถรวาทอย่างเข้มข้นของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ว่า “การไปได้แย้งกับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ก็เหมือนไปเถียงกับพระพุทธเจ้านั่นเอง”. ดูรายละเอียดใน ดร.สุนทร พลามินทร์ และชุตินา ณะปุระ, นานาทัศนะเกี่ยวกับพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), (กรุงเทพ : มูลนิธิพุทธธรรม, 2538), หน้า 111.

นำไปใช้ในการตอบคำถามหรืออธิบายแก่ผู้ที่สนใจ แนวทางการสอนเรื่องนรกสวรรค์ของท่านจึงควรแก่การศึกษาวิเคราะห์เป็นอย่างยิ่ง

ผลจากการศึกษาจะทำให้เห็นแนวคิดของท่านที่มีต่อคำสอนเรื่องนรกสวรรค์ในพุทธศาสนา และวิธีการสอนซึ่งสอดคล้องกับวิถีชีวิต ความคิด และความเชื่อของคนในปัจจุบัน เป็นแบบอย่างสำหรับการอธิบายคำสอนในพุทธศาสนา ในยุคปัจจุบัน การลำดับเนื้อหา ผู้วิจัยจะเริ่มต้นด้วยการศึกษาภูมิหลังของความคิดทางวิชาการจากชีวประวัติ ทศนะของท่านต่อคำสอนเรื่องนรกสวรรค์ในพุทธศาสนา และจึงกล่าวถึงคำอธิบายเรื่องนรกสวรรค์ของท่าน

2. ภูมิหลังความคิดทางวิชาการพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เกิดเมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2481 ในครอบครัวของคหบดีชาวสุพรรณบุรี ท่านได้รับการบรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุย่างเข้า 13 ปี ณ วัดบ้านกร่าง อ. ศรีประจันต์ จ. สุพรรณบุรี เมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2494 ได้ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลี จนจบการศึกษาชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยคในขณะเป็นสามเณรได้รับพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ให้อุปสมบทในฐานะนาคหลวง ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2504 ท่านยังสำเร็จการศึกษาพุทธศาสตรบัณฑิต เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. 2505 และสอบได้วิชาชุดครู พ.ม. ในปี พ.ศ. 2506 (กระทรวงศึกษาธิการ, 2538, หน้า 7) ท่านสนใจการศึกษาค้นคว้าคัมภีร์พุทธศาสนา ตีพิมพ์เผยแพร่เป็นหนังสือครั้งแรกในปี พ.ศ. 2506 ขณะที่ยังสอนหนังสืออยู่ที่แผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ท่านได้รับเชิญให้บรรยายเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2515 ที่มหาวิทยาลัยเพนซิลเวเนีย ในโครงการของ University Museum (พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 251) หลังจากนั้น ท่านก็ได้รับเชิญจากหน่วยงานของรัฐ สถานศึกษา และองค์กรต่าง ๆ ให้บรรยายในหัวข้อต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา คำบรรยายยังได้ถอดเทปและ

ตีพิมพ์เป็นหนังสือ รวมผลงานทั้งหมดที่ตีพิมพ์เป็นหนังสือจนถึงปี พ.ศ. 2563 รวม 679 เรื่อง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2563, หน้า 14) และยังมีผลงานที่ตีพิมพ์จนกระทั่งปัจจุบัน (พ.ศ. 2566) ออกมาอีกหลายเรื่อง โดยพบว่าในปี พ.ศ. 2565 มีหนังสือที่ตีพิมพ์ออกมา 4 เรื่อง และปีล่าสุด พ.ศ. 2566 อีก 1 เรื่อง (วัดญาณเวศกวัน, 2564, ออนไลน์)

2.1 ความเชื่อตรงในความเป็นพระภิกษุ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ในวัยเด็กได้รับการอบรมเลี้ยงดูสั่งสอนจากบิดามารดาอย่างใกล้ชิด คุณธรรมต่าง ๆ ท่านรับมาจากการที่ท่านสังเกต เรียนรู้ และซึมซับจากบิดาของท่าน ดังที่ท่านได้เล่าความประทับใจที่มีต่อบิดาของท่านไว้ว่า

โยมพ่อนั้นท่านมีบุคลิกที่เด่น คือ เป็นคนตรง เวลาค้าขาย ชาวบ้านจะให้ความเชื่อถือท่านมากในเรื่องความเชื่อตรง สมัยที่ท่านมีอาชีพรับซื้อข้าวมาขาย ถ้าท่านไปกั๊กรับซื้อด้วย ชาวบ้านจะให้ข้าวมาขายก่อนได้เลย โดยไม่ต้องพูดถึงเรื่องเงินทองเพราะเขาเชื่อใจว่า ไม่โกงแน่ ๆ

(อาภา จันทรสกุล, 2538, หน้า 13)

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ประทับใจการวางตัวของบิดาซึ่งเป็นพ่อค้าที่มีความซื่อสัตย์ต่อลูกค้า เช่นเดียวกับท่าน ในฐานะพระภิกษุในพุทธศาสนาเถรวาท ท่านมีความเชื่อตรงต่อพระธรรมวินัย ทำหน้าที่ศึกษาสืบทอดเพื่อการศึกษาปฏิบัติของตนเองและการชี้แนะแก่ผู้อื่นอย่างถูกต้อง ท่านจึงยืนยันความถูกต้องของคำสอนในพระไตรปิฎกอย่างชัดเจนที่สุด (สุรพศ ทวีศักดิ์, 2554, ออนไลน์) ด้วยเหตุนี้เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่มีบุคคลเห็นต่างออกไปจากพระไตรปิฎกบาลีซึ่งกระทบต่อหลักการใหญ่ของพุทธศาสนา ท่านก็จะนำเสนอข้อมูลจากพระไตรปิฎกบาลี เพื่อโต้แย้งทัศนคติที่เป็นปัญหาดังกล่าว โดยการนำเสนอข้อมูลตามแนวทางของพุทธศาสนาเถรวาท

กรณีสำคัญ ได้แก่ การที่ท่านวิพากษ์วิจารณ์บทความของพระเมตตานันโท เรื่อง *พระพุทธเจ้าหนีพานด้วยโรคอะไร* ซึ่งท่านได้แสดงทัศนะว่า “มีเนื้อหาที่ก่อให้เกิดความสับสน สงสัยเคลือบแคลงและเข้าใจคลาดเคลื่อนต่อพระพุทธเจ้า และ พุทธศาสนา” (พระธรรมปิฎก, 2544, คำชี้แจง) ท่านได้วิเคราะห์ข้อความที่แสดงว่าผู้เขียนมีความรู้บกพร่อง แม้จะเสนอหลักฐานทางวิชาการแพทย์ แต่ก็เป็น การนำเสนอซึ่งไม่ตรงตามข้อเท็จจริง ไม่ครบถ้วน ทั้งมีเจตนาบิดเบือนให้ผู้อ่านเข้าใจผิด อย่างข้อสันนิษฐานสาเหตุการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ซึ่งพระเมตตานันโทวินิจฉัยว่าพระพุทธเจ้าป่วยเป็นโรค mesenteric infarction⁵ (เรื่องเดียวกัน, หน้า 99) ขัดแย้งกับความเชื่อตามประเพณีเถรวาทที่ถือว่าพระพุทธเจ้าทรงปรินิพพานเพราะสิ้นอายุขัย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์มองว่าพระเมตตานันโทจงใจวินิจฉัยข้อมูลให้ลงรอยกับอาการของโรคดังกล่าว พร้อมทั้งปฏิเสธความเห็นทางวิชาการของพระเมตตานันโท โดยอ้างถึงความเห็นของแพทย์ผู้เชี่ยวชาญด้านโรคทางเดินอาหารซึ่งยืนยันว่า การวินิจฉัยโรคอย่างที่คุณเมตตานันโททำไปนั้นไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการแพทย์ เพราะมีข้อมูลน้อยเกินไป ผลการวินิจฉัยจึงเป็นการคาดเดาที่ยึดถือไม่ได้ (เรื่องเดียวกัน, หน้า 185) ท่านยังกล่าวถึงความเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาที่จะต้องมีความรับผิดชอบต่อคำสอนในพระศาสนา ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

⁵ โรค mesenteric infarction หรือ Mesenteric ischemia เป็นภาวะการขาดเลือดไปเลี้ยงบริเวณลำไส้อย่างฉับพลันเนื่องจากการอุดตันของเส้นเลือด และนำไปสู่การตายของลำไส้ พบมากในกลุ่มผู้สูงอายุ ผู้ป่วยจะปวดท้อง และอาจมีอาการร่วมกับอาเจียน ถ่ายเหลว และถ่ายมีเลือดปน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ภาวะลำไส้ขาดเลือด (Mesenteric ischemia) โดย อ.นพ.สันติ ลิขยรัตน์ จากเว็บไซต์ <https://www.wongkampat.com/viewpat.php?id=2526&fbclid=IwAR3GxWbwRe6MhefeJ4pf6EwOOP3QtrS7OTirDc9tXTlrdZv0NdrelSeTA80>

ในฐานะที่เป็นพระ เราได้ใช้เสรีภาพโดยมาบวชเป็นพระก็ด้วย ศรัทธา อยู่เป็นพระก็ด้วยศรัทธา เมื่อหมดศรัทธา เราก็ก้าวออกไป เพราะฉะนั้น การปฏิบัติที่ตรงไปตรงมา ก็อยู่ที่ต้องแสดงให้เห็นชัดว่า ที่ทำนี้เป็นการแสดงว่า เลื่อมใสหรือไม่เลื่อมใส นับถือหรือไม่ นับถือในพระพุทธเจ้า ในพระรัตนตรัย ในหลักธรรมคำสอน ในหลักการของพระพุทธศาสนาเถรวาท เพราะขณะนี้ตัวผู้เขียน บทความนั้นก็อยู่เป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาท

(พระธรรมปิฎก, 2544, หน้า 152)

ในความเห็นของท่าน หากตัดสินใจเข้ามาบวชเป็นพระภิกษุในประเพณี พระพุทธศาสนาเถรวาทก็ควรเข้าใจในจุดยืนในพระศาสนา ควรยึดตรงต่อแหล่ง ข้อมูลพระไตรปิฎกและปกป้องคำสอนในพุทธศาสนาด้วยวิธีการที่เป็นที่ยอมรับ ไม่ควรสร้างความสับสนและความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนต่อพระพุทธเจ้าและ พุทธศาสนาโดยไม่จำเป็น ซึ่งท่านได้ทำให้เห็นเป็นแบบอย่างตลอดชีวิตการเป็น พระภิกษุของท่าน

2.2 การยึดหลักการในพระไตรปิฎกบาลี

งานเขียนทางวิชาการของท่านได้รับเอาแนวคิดในพระไตรปิฎกบาลีมา อย่างชัดเจนตั้งแต่ต้นจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ดังที่ ส.ศิวรักษ์ ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

ผู้ที่ตีประเด็นในเรื่องเถรวาทและสังฆกรรมปฏิรูปได้อย่างชัดเจน แลถือตามพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด ทั้งทางอรรถและ พหุพยัญชนะตามแบบมหายานิกายอย่างดั้งเดิมในเวลานี้ เห็นจะมี เหลืออยู่ก็แต่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) และสำนักของท่าน เท่านั้น

(ส.ศิวรักษ์, 2542, หน้า 41)

แม้ท่านจะได้รับนิมนต์ให้กล่าวถึงหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาบูรณาการเข้ากับศาสตร์อื่น ๆ แต่ท่านก็ยังคงไว้ซึ่งหลักพุทธธรรมตามพระไตรปิฎกบาลี จะเห็นได้ว่า บทบาทความเป็นพระภิกษุของท่านเด่นชัดจากการให้ความสำคัญกับพระไตรปิฎกบาลีในฐานะแหล่งข้อมูลดั้งเดิมของพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุด สมบูรณ์และถูกต้องแม่นยำที่สุดในปัจจุบัน ดังที่ท่านกล่าวถึงความสำคัญตอนหนึ่งของพระไตรปิฎกไว้ว่า

พระไตรปิฎกเป็นหลักฐานอ้างอิงในการแสดงหรือยืนยันหลักการ
ที่กล่าวว่าเป็นพระพุทธศาสนา การอธิบายหรือกล่าวอ้างเกี่ยวกับ
หลักการของพระพุทธศาสนา จะเป็นที่น่าเชื่อถือหรือยอมรับได้
ด้วยดี เมื่ออ้างอิงหลักฐานในพระไตรปิฎก ซึ่งถือว่าเป็นหลักฐาน
อ้างอิงขั้นสุดท้ายสูงสุด

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2554, หน้า 65)

ความสำคัญของพระไตรปิฎกในฐานะอันเป็นที่รวบรวมไว้ซึ่งพระพุทธพจน์ คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ได้ตรัสไว้เอง ฉะนั้น พระไตรปิฎกจึงเป็นแหล่งรวมคำสอนที่สามารถใช้เป็นมาตรฐานหรือเกณฑ์ตัดสินว่า คำสอนหรือวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นของพุทธศาสนาหรือไม่ ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นหน้าที่และความรับผิดชอบของพระภิกษุสามเณรและรวมไปถึงชาวพุทธทั้งหมดที่นับถือพุทธศาสนาที่จะต้องยึดพระไตรปิฎกเป็นหลักสำคัญในการศึกษาพุทธศาสนา เพราะตราบไต่ ยังมีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกเพื่อนำไปใช้ในการประพฤติปฏิบัติ ตราบนั้น พุทธศาสนาก็ยังดำรงอยู่ แต่ถ้าหากไม่มีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก แม้จะมีการปฏิบัติ ก็ไม่อาจกล่าวได้ว่าตรงตามหลักการของพระพุทธศาสนา หรือแม้แต่เกิดผลเสียต่อพุทธศาสนาในที่สุด

2.3 การทำให้พระไตรปิฎกเข้าถึงได้ง่าย

ผลงานในระยะแรกของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์สะท้อนการตระหนักถึงปัญหาของการศึกษาพระไตรปิฎกบาลี กล่าวคือ ผู้ศึกษาพระไตรปิฎกบาลียังมีหนังสือที่จะใช้เป็นเครื่องมือช่วยในการค้นคว้าพระไตรปิฎกไม่มากนัก โดยเฉพาะหนังสือประเภทพจนานุกรม สารานุกรม ซึ่งส่วนใหญ่เป็นภาษาอังกฤษ เผยแพร่โดยสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) เนื่องจากท่านเห็นความสำคัญของหนังสือกลุ่มสารานุกรมและมีความสนใจหนังสือประเภทอ้างอิง (Reference) ตั้งแต่ยังเยาว์วัย หลังจากบวชเป็นสามเณรได้ไม่นาน ท่านได้รับการสนับสนุนหนังสือพุทธศาสนาภาษาอังกฤษจากพี่ชายของท่าน เช่น Children' Encyclopedia ซึ่งเป็นหนังสือสารานุกรมแบบเล่มเดียวจบ (พนิตา อังจันทรเพ็ญ, 2547, หน้า 151) จึงน่าจะเป็นแรงบันดาลใจให้ท่านคิดอยากจะทำหนังสือกลุ่มนี้ขึ้นมาเป็นอันดับแรกเมื่อท่านได้เข้ามาทำงานเป็นพระอาจารย์ที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จึงได้ดำริทำหนังสือขึ้น ดังที่ท่านได้บอกเล่าไว้ว่า

ชอบหนังสือประเภท Reference เพราะฉะนั้น เวลาสอนพระนักเรียนก็นึกอยากจะทำ Dictionary ให้นักเรียน คือว่าเราชอบด้วย แล้วก็เห็นคุณค่าหนังสือประเภทนี้ เพราะหนังสือ Dictionary เป็นสิ่งจำเป็น พระเณรควรจะได้มีหนังสือที่จะศึกษาค้นคว้า จึงคิดทำ Dictionary of Buddhism ขึ้นมา

(พนิตา อังจันทรเพ็ญ, 2547, หน้า 152)

สอดคล้องกับรายการหนังสือที่ท่านอยากจะทำไว้ตั้งแต่เมื่อครั้งเรียนจบพุทธศาสตรบัณฑิต จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในปี 2506 ในหนังสือ มหาจุฬา งามสง่าสดชื่น กลางทะเลแห่งคลื่นลม ว่า

กลางปี 2506 นั้น คิดว่าน่าจะทำหนังสืออะไรบ้าง จะได้เป็นประโยชน์ที่จะให้เจริญปัญญาในหลักพระพุทธศาสนา และสมกับความต้องการของยุคสมัย ก็เลยบันทึกรายการงานที่จะทำได้

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 119)

รายการหนังสือที่บันทึกไว้มีจำนวน 10 รายการดังนี้

ตารางที่ 1 บันทึกรายการหนังสือที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ตั้งใจเขียน

ลำดับ	รายการหนังสือ
1	ปทานุกรมพุทธศาสนา สำหรับนักเรียนและประชาชน
2	พจนานุกรมศัพท์ธรรมะ อังกฤษ-ไทย, ไทย-อังกฤษ
3	พจนานุกรมศัพท์ธรรมะ ขึ้นอภิธรรม
4	พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา ไทย-บาลี-อังกฤษ พร้อมด้วย Supplement ส่วนบุคคลสำคัญ, ศัพท์วินัย, พร้อมคำจำกัดความ และธรรมประเภท
5	สารานุกรมพุทธศาสนา ศัพท์ที่ควรรู้ทั่วไป
6	หลักพระพุทธศาสนา ตามแนวพุทธพจน์
7	พระพุทธพจน์สำคัญ (เหมือนเล่มบน)
8	ปทานุกรมศัพท์ธรรม-วินัย (บาลี-บาลี) โดยสัททตถาธิบาย, อรรถวิเคราะห์ ตามอรรถกถาวินัย
9	ธรรมประเภทปทานุกรม (จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ)
10	บาลีแบบ (บาลีที่เป็น Format)

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 120)

จากรายการหนังสือข้างต้น ท้ายที่สุดแล้วพบว่าสำเร็จออกมาเพียงไม่กี่เรื่องเท่านั้น บางรายการก็ได้มีการรวบรวมอยู่ในเล่มเดียวกันและปรับเปลี่ยนเป็นชื่อใหม่ เช่น หนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ซึ่งเป็นผลงานที่มีการรวมของงาน 3 ชิ้น คือ 1) พจนานุกรมพุทธศาสตร์หมวดธรรม 2) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ 3) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย กล่าวคือ งาน 3 ชิ้นนี้เดิมเป็นงานต่างหากกัน และเกิดขึ้นคราวต่างกัน (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561, คำนำ) เมื่อนำงานทั้ง 3 ชิ้นนี้มารวมกัน จึงเป็นเครื่องเสริมกันและกัน หนังสือพจนานุกรม ฉบับประมวลธรรม เล่มนี้มีความสำคัญในการเป็นเครื่องมือช่วยศึกษาพระพุทธศาสนา เพราะแสดงข้อมูลเกี่ยวกับศัพท์ภาษาบาลี ศัพท์ภาษาอังกฤษ และความหมาย ทั้งยังบอกแหล่งที่มาในพระไตรปิฎกและอรรถกถาซึ่งผู้ศึกษาสามารถค้นคว้าต่อได้ นอกจากนี้ หนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ซึ่งเป็นหนังสือที่เกิดขึ้นเนื่องด้วยเหตุการณ์จำเพาะหน้า เป็นงานฉุกเฉินนอกเหนือไปจากโครงการที่มีอยู่เดิม สำเร็จออกมาและพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2522 เป็นหนังสือที่รวบรวมศัพท์ที่ควรรู้ทั่วไป เพราะเป็นพจนานุกรมกึ่งสารานุกรมที่รวบรวมและอธิบายคำศัพท์ทั่วไปทุกประเภทที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา เช่น หลักธรรม พระวินัย พิธีกรรม เป็นต้น (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561, คำชี้แจง) ส่วนรายการอื่น ๆ ที่ไม่สำเร็จเป็นผลงานออกมานั้น คงเป็นเพราะด้วยภาระหน้าที่ ในที่สุด ท่านได้ตัดสินใจลาออกจากการเป็นอาจารย์ที่มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ รวมถึงปฏิเสธที่จะรับตำแหน่งการปกครองคณะสงฆ์เพื่อศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกและเขียนหนังสืออย่างจริงจัง โดยให้เหตุผลว่า งานเรื่องเนื้อหาสาระพระธรรมวินัยเป็นฐานที่สำคัญที่สุด ถ้าหากว่าไม่มีความชัดเจน พระศาสนาก็จะอ่อนแอไปหมด (พินิตา อังจันทร์เพ็ญ, 2547, หน้า 157)

ผลงานของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นการค้นคว้าโดยยึดเอาตัวพระไตรปิฎกเป็นหลัก แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการเผยแพร่คำสอนของพุทธศาสนาซึ่งมีที่มาจากพระไตรปิฎก มีเนื้อหาเป็นวิชาการ อีกทั้งยังได้ส่งเสริมการศึกษาพระไตรปิฎกให้เข้าถึงง่าย โดยผู้ศึกษาที่สนใจเพิ่มเติมสามารถกลับไป

ศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎกได้โดยตรง โดยมีเครื่องมือต่าง ๆ ได้แก่ พจนานุกรม หรือสารานุกรม เป็นตัวช่วย

2.4 การใช้โยนิโสมนสิการมองคำสอนในพระไตรปิฎก

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยอมรับข้อจำกัดของการใช้พระไตรปิฎก ข้อหนึ่งว่า แนวคิดหรือคำสอนบางอย่างจากพระไตรปิฎกไม่สามารถที่จะนำเสนอ หรือพูดอย่างตรงไปตรงมาได้ เนื่องจากพลวัตทางสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลง อยู่ตลอดเวลา คำสอนบางอย่างในยุคสมัยหนึ่ง สังคมมีการรับรู้และยอมรับคำสอน นั้นร่วมกัน สามารถที่จะพูดกันอย่างตรงไปตรงมาได้ แต่พอเปลี่ยนมาอีกยุคสมัยหนึ่ง คำสอนในเรื่องเดียวกันนั้นกลับไม่สามารถที่จะพูดอย่างตรงไปตรงมาได้ หากพูด ออกไปก็อาจจะถูกมองว่าไม่เป็นเหตุเป็นผล สอดคล้องกับสาเหตุที่พระอาจารย์ บางท่านเห็นว่าจำเป็นต้องทำความเข้าใจคำสอนบางเรื่องในพระไตรปิฎก เช่น อิทธิปาฏิหาริย์ เทวดา เทพเจ้าต่าง ๆ ก่อนยอมรับหรือยึดถือคำสอนเรื่องนั้น เช่น พุทธทาสภิกขุ ซึ่งเห็นว่า พระไตรปิฎกใช้ภาษาธรรม ซึ่งผู้ศึกษาจะใช้สื่อสาร อย่างตรงไปตรงมาแบบภาษาคนไม่ได้ จำเป็นต้องมีการตีความ ดังที่ท่านกล่าวว่า “ภาษาธรรมะนั้นเป็นไปทางนามธรรมที่ไม่เห็นตัว ไม่เนื่องด้วยวัตถุ ต้องมีปัญญา เห็นนามธรรมเหล่านั้นแล้ว จึงจะพูดเป็นและให้ความหมายเป็น จึงพูดกันอยู่แต่ ในหมู่ผู้เห็นธรรม นี่เป็นภาษาธรรมะ ภาษานามธรรมที่เหนือไปจากวัตถุ” (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป., หน้า 6-7) ในประเด็นเดียวกันนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้แสดงทัศนะไว้อย่างน่าสนใจ ว่า

สำหรับในที่นี้ จะไม่ขอยุ่งเกี่ยวกับการตีความหรือแปลความหมาย ใด ๆ เลย เพราะเห็นว่าไม่มีความจำเป็น แม้จะถือตรงตามตัว อักษรว่าสิ่งเหล่านี้มีและเป็นจริงอย่างนั้น พระพุทธศาสนาก็มี หลักการที่ได้วางไว้แล้วอย่างเพียงพอที่จะปิดกั้นผลเสีย ซึ่งจะ พึงเกิดขึ้น ทั้งจากการติดข้องอยู่กับการหาคำตอบว่ามีหรือไม่ จริงหรือไม่จริง และทั้งจากความเชื่อถ้อยมงายในสิ่งเหล่านั้น

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 977)

สำหรับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แล้ว การศึกษาคำสอนในเรื่องที่เหนือสามัญวิสัยอาจไม่ถึงกับต้องตีความ แต่จะต้องใช้วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการในการมองหรือพิจารณาเนื้อความ เพื่อให้ผู้ศึกษาในปัจจุบันเข้าใจเนื้อหาคำสอนและได้รับประโยชน์ โยนิโสมนสิการ เป็นการฝึกใช้ความคิด ให้รู้จักคิดวิเคราะห์อย่างถูกวิธี มีระบบระเบียบ มองสิ่งต่าง ๆ อย่างลึกซึ้ง

โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิโส กับ มนสิการ โยนิโส มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญหา อุบาย วิธี ทาง ส่วนมนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนึง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ จึงแปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้สรุปวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการเท่าที่พบในพระบาลี พอประมวลเป็นแบบใหญ่ได้ 10 วิธี ได้แก่

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย
2. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ
3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ
4. วิธีคิดแบบอริยสัจ
5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์
6. วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก
7. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม
8. วิธีคิดแบบเร้ากุศล
9. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน
10. วิธีคิดแบบวิรักษชาท

แม้วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการจะมีหลายวิธี แต่โดยหลักการ เป็นวิธีคิดที่มุ่งหมายถึงผลลัพธ์ที่ต้องการในพระพุทธศาสนา 2 ประการด้วยกัน ได้แก่

1. โยนิโสมนสิการที่มุ่งสกัด หรือกำจัดอวิชชาโดยตรง
2. โยนิโสมนสิการที่มุ่งเพื่อสกัดหรือบรรเทาต้นเหตุ

โยนิโสมนสิการ เป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติ ที่ใช้ประโยชน์ได้ตลอดเวลา เริ่มตั้งแต่การวางใจ วางท่าที่ ต่อบุคคลและสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง การตั้งแนวความคิด หรือการเดินกระแสความคิด การทำใจ การคิด พิจารณา เมื่อรับรู้ประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในทางที่จะไม่เกิดทุกข์ ไม่ก่อปัญหา ไม่ให้มีโทษ แต่ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 712)

โยนิโสมนสิการสามารถนำมาใช้ในการพิจารณาเนื้อหาคำสอนในพระไตรปิฎก โดยการมุ่งให้เห็นถึงคุณ โทษ และประโยชน์ที่พึงจะได้รับนั้น เช่น การนำวิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก ซึ่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายว่าเป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเน้นการยอมรับความจริงตามที่สิ่งนั้น ๆ เป็นอยู่ทุกแง่ ทุกด้าน ทั้งด้านดีด้านเสีย และเป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องกับการปฏิบัติมาก (เรื่องเดียวกัน, หน้า 677) เรื่องนรกสวรรค์ เมื่อมองในด้านดีหรือคุณอาจทำให้มนุษย์เกิดความยำเกรงต่อผลของกรรมที่จะได้รับ และช่วยให้ตั้งมั่นในศีลธรรม เร่งทำความดี เพื่อให้เกิดในสวรรค์ หลีกเลี่ยงกรรมชั่ว เพื่อป้องกันไม่ให้ไปเกิดในนรก และหากมองในด้านเสียหรือโทษ อาจนำไปสู่การกระทำชนิดที่มุ่งเอาผลในชาติหน้าโดยตรงอย่างเดียว เกิดความโลภต่อผลชนิดนั้น แล้วกลายเป็นนักทำบุญแบบค้ากำไรไปเสีย (เรื่องเดียวกัน, หน้า 289) ส่วนการมองถึงทางออก อาจจะนำหลักการคำสอนที่ว่า ทำดี ได้ดี ทำชั่ว ได้ชั่ว มาเป็นเครื่องเตือนใจตนให้เห็นว่า นรกสวรรค์ ก็เป็นไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัย หากมองในลักษณะว่าเป็นผลที่จะได้รับหลังจากตายไปแล้ว ฉะนั้น จึงต้องเชื่อมั่นในการทำกรรมดีตั้งแต่บัดนี้ เพื่อเป็นทุนประกันโลกหน้า ในแง่นี้ แสดงให้เห็นว่า ท่านไม่ได้สนใจปัญหาความจริงของคำสอนในพระไตรปิฎก แต่สนใจว่า คำสอนนั้นจะเป็นประโยชน์สำหรับชีวิตของมนุษย์อย่างไร

จากภูมิหลังของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ที่ผู้วิจัยได้นำเสนอมานี้ ทำให้เห็นถึงความคิดในงานวิชาการของท่านชัดเจนยิ่งขึ้น เริ่มต้นจากความเชื่อตรงในหน้าที่ของความเป็นพระภิกษุ ซึ่งตระหนักถึงการรักษาพระธรรมวินัย รวมทั้ง

เห็นถึงการยึดหลักการในพระไตรปิฎกบาลีสำหรับวินัยสิ่งต่าง ๆ การสนับสนุนให้ชาวพุทธศึกษาพระไตรปิฎก ด้วยการค้นคว้าให้เห็นเป็นตัวอย่างและสร้างเครื่องมือที่ช่วยให้ชาวพุทธศึกษาพระไตรปิฎกได้ง่ายขึ้น ในฐานะพระภิกษุผู้ศึกษาพระไตรปิฎก ท่านได้เห็นรายละเอียดคำสอนต่าง ๆ จนกระทั่งเข้าใจธรรมชาติของพระไตรปิฎก และเห็นถึงความจำเป็นที่ต้องมีกุศโลบายในการทำความเข้าใจคำสอนต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกให้เป็นที่ยอมรับ เพื่อให้ชาวพุทธในปัจจุบันได้ประโยชน์อย่างเต็มที่ คำสอนเรื่องนรกสวรรค์ซึ่งมีอยู่หลายแห่งในพระไตรปิฎกจึงเป็นเรื่องที่ทำลายสำหรับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ที่จะอธิบายให้ชาวพุทธในปัจจุบันหรือคนทั่วไปที่ไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนายอมรับ

3. ความสำคัญของนรกสวรรค์กับการวางท่าที่อันเหมาะสม

นรกสวรรค์แม้พระพุทธเจ้าจะทรงตรัสรับรองความมีอยู่จริง แต่ก็เป็นสิ่งที่อยู่เหนือสามัญวิสัยเหนือประสาทสัมผัสของบุคคลทั่วไป ด้วยเหตุนี้ การอธิบายเรื่องนรกสวรรค์รวมถึงหัวข้อธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับนรกสวรรค์จึงนับว่าเป็นเรื่องสำคัญ เพราะเมื่อว่ากันโดยทั่วไปแล้ว นรกสวรรค์เป็นสิ่งที่คนทั่วไปไม่สามารถที่จะเข้าถึงได้ด้วยประสาทสัมผัส แต่ก็อยู่ในความสนใจของผู้คนมาทุกยุคทุกสมัย ในส่วนนี้ ผู้วิจัยจะได้อภิปรายถึงความสำคัญของความคิดเรื่องนรกสวรรค์ในพุทธศาสนาและท่าทีที่เหมาะสมต่อเรื่องนี้จากการอธิบายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

3.1 ความสำคัญของนรกสวรรค์

ในวัฒนธรรมไทยมีการกล่าวถึงเรื่องนรกสวรรค์อยู่เสมอ ซึ่งอยู่ในลักษณะของจุดมุ่งหมายของชีวิตหลังความตาย มนุษย์ควรทำความดีเพื่อหลีกเลี่ยงนรกอันเป็นทุกข์และเข้าถึงโลกสวรรค์อันเป็นสุคติ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยอมรับว่าคำสอนเรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ต้องออกตัวเสียก่อน คือ สำหรับอาตมาถือว่า นรก-สวรรค์เป็นเรื่องสำคัญ และเป็นเรื่องใหญ่มาก แต่กระนั้นอาตมาเองขณะนี้ ยังไม่ได้ให้ความสนใจเท่าที่ควร ยังไม่ได้เอาจริงเอาจังอะไรนักในเรื่องนี้ ก็กำลังค้นคว้าพระพุทธศาสนาอยู่ แต่ตอนนี้ยังไม่ได้มานั่งเรื่องนี้ คิดว่าเป็นเรื่องที่ค่อย ๆ ว่ากันทีละขั้นตอน

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 1)

เรื่องนรกสวรรค์เป็นเรื่องสำคัญเพราะปรากฏทั่วไปในพระไตรปิฎกและมีคนพูดถึงอยู่บ่อยครั้ง อีกทั้งยังเป็นแกนคำสอนของสังคมไทยในอดีตมานานเป็นส่วนหนึ่งของภพภูมิตามคติจักรวาลวิทยาแบบพุทธ ตั้งแต่ยุคสมัยสุโขทัย ดังที่ปรากฏอยู่ในคำสอนของหนังสือวรรณกรรมไตรภูมิพระร่วง มีอิทธิพลต่อแนวทางการดำเนินชีวิตด้านต่าง ๆ ของคนไทยจนกระทั่งปัจจุบัน นับเป็นโลกทัศน์ชีวิตที่คนพื้นฐานในวัฒนธรรมไทย ความคิดเรื่องนรกสวรรค์ถูกเน้นย้ำเพื่อเป็นบาปฐานของการสร้างบรรทัดฐานทางศีลธรรมในสังคมในรูปแบบต่าง ๆ ตลอดจนการสร้างสรรค์อื่น ๆ เช่นวรรณกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม เป็นต้น (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2535, หน้า 24) เป็นเนื้อหาหลักของความเชื่อเรื่องไตรภูมิ ถึงกระนั้นท่านยอมรับว่าท่านไม่เคยสนใจศึกษาความคิดเรื่องนรกสวรรค์ในพุทธศาสนาเลย ดังที่ท่านกล่าวว่า

จำได้ว่าเคยอ่านเรื่องเกี่ยวกับไตรภูมิพระร่วงเมื่อราว 10 ปีเศษมาแล้วจากหนังสือเล่าเรื่องในไตรภูมิ ของท่านเสถียรโกเศศ แต่ไม่ได้ใส่ใจอะไรนักเพราะเห็นว่าไม่จำเป็นสำหรับการเข้าใจหลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนา ต่อเมื่อได้รับนิมนต์มาบรรยายครั้งนี้ จึงได้อ่านไตรภูมิพระร่วงตัวจริงเป็นครั้งแรก

(พระพรหมคุณาภรณ์, 2556, หน้า 1)

ข้อความที่ยกมาข้างต้นสอดคล้องกับข้อมูลเกี่ยวกับงานวิชาการของท่าน ซึ่งพบว่าไม่มีเรื่องของนรกสวรรค์ จนกระทั่งท่านได้มาบรรยายเรื่องนรกสวรรค์

ในพระไตรปิฎกตามคำอาราธนา ของคณะอาจารย์และนักศึกษาวิทยาลัยครูสวนดุสิต ในปี พ.ศ. 2522⁶ และเรื่อง อิทธิพลไตรภูมิพระร่วงต่อศีลธรรมของสังคมไทย ในการ สัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง ในปี พ.ศ. 2526⁷ จึงมีหนังสือเผยแพร่ออกมา แสดงให้เห็นว่าเรื่องของนรกสวรรค์นั้นไม่ได้อยู่ในความสนใจของท่านเลย หากว่าไม่มีใครถาม ท่านก็จะไม่พูดถึงเรื่องนี้ ต่างจากหลักธรรมอื่น ๆ ในพระศาสนา เช่น ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ มรรคมงคล 8 และอริยสัจ 4 เป็นต้น ซึ่งท่านยกมาอธิบายอย่างละเอียดในหนังสือพุทธธรรม ฉบับเติม (2514) ส่วนเรื่องของนรกสวรรค์ได้เพิ่มเติมขึ้นมาภายหลัง ในฉบับปรับปรุงและขยายความ (2525)

นรกสวรรค์ที่ปรากฏข้อความในพระไตรปิฎกมีลักษณะเป็นบันทึกเรื่องราวความเป็นไปของผู้คนในสังคมในยุคสมัยหนึ่ง ที่พื้นฐานทางสังคมใกล้ชิดกับเทวดาจำนวนมาก และเชื่อว่ามีเทพสูงสุดเป็นผู้สร้างโลกและบันดาลทุกอย่าง จนกระทั่งวิถีชีวิตในประจำวันมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเทวดาด้วยความเชื่อว่าเทวดาสามารถบันดาลมอบสิ่งต่าง ๆ ให้แก่นุชย์ผู้อ่อนนวล จนเกิดเป็นพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การเซ่นสรวงบูชายันต์เพื่อเอาอกเอาใจสิ่งศักดิ์สิทธิ์เทวดาหรือเทพสูงสุดเพื่อให้โปรดปราน จะได้ประทานพรแก่ผู้บูชา เรื่องราวของนรกสวรรค์ที่มีปรากฏหลักฐานในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา จึงเป็นความคิดที่สัมพันธ์กับความเชื่อดั้งเดิมของชาวอินเดียโบราณ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไปตามวัฒนธรรมของผู้คนในสมัยนั้นที่เชื่อกันอยู่ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 12) ความคิดเช่นนี้ไม่อาจที่จะสื่อสารได้ตรง ๆ ในยุคปัจจุบัน การจะพูดถึงจำเป็นที่จะต้องมียุทธวิธี เนื่องจากหากว่าสื่อสารเรื่องนี้ออกไปแล้ว ไม่ชัดเจนหรือไม่รัดกุม อาจจะส่งผลกระทบต่อแนวคิด คำสอนอื่น ๆ ในพระพุทธศาสนาได้

⁶ บรรยายแก่อาจารย์และนักศึกษา ภาควิชาปรัชญาและศาสนา วิทยาลัยครูสวนดุสิต ระหว่างภาคการศึกษาที่ 2 ปีการศึกษา 2522 ณ วัดพระพิเรนทร์

⁷ บรรยายแก่ผู้เข้าร่วมสัมมนา ณ หอวิชาจุฬาลงกรณ์ หอสมุดแห่งชาติ วันอังคารที่ 1 มีนาคม 2526

3.2 ข้อควรระวังในการสอนเรื่องนรกสวรรค์

ในการอธิบายเรื่องของนรกสวรรค์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ให้ข้อควรระวังไว้ว่า การที่จะพูดถึงเรื่องนี้จำเป็นต้องพูดทั้ง 2 แง่มุม ได้แก่ 1) ความมีอยู่จริงของนรกสวรรค์ กล่าวคือ นรกสวรรค์มีจริงหรือไม่ 2) ท่าทีของชาวพุทธ หรือท่าทีของพระพุทธศาสนาที่มีต่อเรื่องนรกสวรรค์ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 4) ไม่ควรที่จะพูดเฉพาะแง่มุมใดแง่มุมหนึ่ง ดังข้อความว่า

ต้องพูดทั้งสองแง่ จะพูดแง่เดียวไม่พอ เพราะมันสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน สำหรับพระพุทธศาสนานี้ ขอบเขตไว้ก่อนว่า เรื่องท่าทีต่อนรกสวรรค์เป็นสิ่งสำคัญมาก เราจะต้องวางท่าทีให้ถูกต้อง... นรกสวรรค์เป็นเรื่องพิสูจน์ไม่ได้ ทั้งในแง่บวกและแง่ลบ ว่ามีหรือไม่มี สำหรับสิ่งที่พิสูจน์ออกมาให้เห็นชัดไม่ได้แบบนี้ ทางพุทธศาสนามีหลักให้ปฏิบัติ คือ ถือการวางท่าทีเป็นสำคัญ

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 5-6)

จากข้อความดังกล่าวทำให้เห็นวิธีการของท่าน เมื่อจะต้องพูดเรื่องที่อยู่เหนือสามัญวิสัยในการที่จะสัมผัสรับรู้หรือเข้าถึงนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะมีท่าทีที่เหมาะสมต่อเรื่องนั้นด้วย เรื่องของนรกสวรรค์เป็นเรื่องที่ไม่อาจที่จะนำมาพูดได้ในแง่มุมเดียวหรือยกจากข้อความในพระไตรปิฎกมาแสดงเหมือนกับเรื่องอื่น ๆ แต่เป็นเรื่องที่ต้องค่อย ๆ ว่ากันทีละขั้นตอน (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 1) การอ้างถึงนรกสวรรค์อย่างตรงไปตรงมาอาจมีปัญหาในเรื่องของข้อถกเถียงที่จะเกิดขึ้นตามมาอีกมากมาย การที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งที่ยังไม่รู้ชัดเจน หรือพิสูจน์ไม่ได้ ผู้พูดก็ไม่จำเป็นต้องยืนยันถึงการมีอยู่ของนรกสวรรค์ทั้งที่ตนเองไม่เคยเห็นหรือเข้าถึง หรือไม่สามารถแสดงหลักฐานของการมีอยู่ของนรกสวรรค์ อันเป็นภาระจะทำให้เกิดความยุ่งยากในการดำเนินชีวิตตามปกติในปัจจุบัน ดังท่านได้กล่าวไว้ว่า

เจตคติในทางพุทธศาสนาเป็นเจตคติทั้งในการแสวงหาความรู้ และในการดำเนินชีวิต โดยถือว่าเจตคติแห่งการมองสิ่งทั้งหลาย ตามเหตุปัจจัยนั้นเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิตที่ดี มิใช่เป็น เพียงเครื่องมือในการหาความรู้เท่านั้น เพราะฉะนั้น ด้วยเจตคติ แบบพุทธ เมื่อสิ่งใดยังไม่อาจรู้ชัดเจน หรือยังพิสูจน์ไม่ได้ เราก็ มีท่าทีว่า ในด้านการเข้าถึงความจริงจะหาความรู้ก็หาไป แต่ใน เวลาเดียวกัน เราก็มีวิธีที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ ให้ชีวิตที่ดีดำเนิน ไปด้วยโดยไม่เสียหลักการแห่งการมองตามเหตุปัจจัย

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2565, หน้า 168)

เรื่องของนรกสวรรค์จึงเป็นเรื่องในแง่ของการพิสูจน์ความจริงก็ได้หรือจะ มองในแง่ที่เกี่ยวกับสังคมมนุษย์หรือในแง่ของการดำรงชีวิตประจำวันก็ได้ ด้วย เหตุนี้ การที่ท่านมองว่าสิ่งเหล่านั้นยังไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่า มีหรือไม่ จึงไม่สำคัญ เท่ากับท่าทีที่มีต่อสิ่งนั้น กล่าวคือ การวางใจหรือปฏิบัติตัวในการดำเนินชีวิต โดยที่ ไม่ให้กระทบกับการดำเนินชีวิตตามหลักการของพระพุทธศาสนาที่มีหลักปฏิบัติที่ ชัดเจนต่อเรื่องนี้

3.3 นรกสวรรค์กับการใช้หลักเกสปุตตสูตร

เรื่องนรกสวรรค์เมื่อพิจารณาในแง่ของข้อเท็จจริงแล้วเป็นเรื่องของศรัทธา หรือความเชื่อ ในเมื่อเป็นเรื่องของความเชื่อ จึงควรที่จะมีหลักที่ใช้ในการตรวจสอบ ความเชื่อสิ่งนั้น ในส่วนนี้ผู้วิจัยจะได้อภิปราย นรกสวรรค์กับการนำหลัก เกสปุตตสูตรหรือกาลามสูตรเข้ามาพิจารณา ซึ่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้กล่าวถึงไว้ด้วย และอาจกล่าวได้ว่าการนำหลักเกสปุตตสูตร มาใช้ประกอบการ พิจารณานรกสวรรค์ของท่านนั้นมีอิทธิพลต่อพุทธศาสนิกชนจำนวนมากและ เป็นทางออกหนึ่งสำหรับการอธิบายเรื่องนรกสวรรค์

ผู้วิจัยเห็นด้วยว่า เกสปุตตสูตร เป็นพระสูตรหนึ่งที่ชาวพุทธควรยกขึ้นมา ใช้เป็นหลักก่อนที่จะอธิบายหรือสอนเรื่องของนรกสวรรค์ เพราะเป็นเรื่องที่

สอดคล้องกับข้อความที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “สมควรที่ท่านทั้งหลายจะสงสัย สมควรที่จะสงสัยเถิด ท่านทั้งหลายเกิดความสงสัยลังเลใจในฐานะที่ควรสงสัยอย่าง แท้จริง” เพราะผู้ฟังไม่อาจทราบได้จากเนื้อความว่าเป็นจริงหรือเท็จ (พระไตรปิฎก เล่ม 20 ข้อ 66 หน้า 256)⁸ พระพุทธเจ้าทรงเสนอข้อควรระวังในการเชื่อ จำนวน 10 ข้อ เพื่อชี้แนะหลักการเบื้องต้นในการพิจารณาว่า ก่อนที่จะปลงใจเชื่อว่าจะอะไรจริงหรืออะไรเท็จ ควรที่จะตรวจสอบว่า ความเชื่อเหล่านั้น มีเหตุผลหรือหลักฐาน ที่พอจะเชื่อหรือยอมรับได้จริงหรือไม่ (รามิล กาญจนดา, 2547, หน้า 7) หากเป็นการเชื่อด้วยเหตุผลตามข้อใดข้อหนึ่งหรือหลายข้อใน 10 ข้อนี้ก็สมควรเชื่อ แต่จะต้องพิจารณาเนื้อความด้วยตนเองแล้วจึงค่อยยอมรับและทำตาม ในตอนท้ายของพระสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงตัวอย่างของการเลือกกระทำความผิดที่โยงเข้าเรื่องนรกสวรรค์อันเป็นผลของการกระทำตามความเชื่อของคนในสมัยนั้น ซึ่งเป็นการสร้างความมั่นใจว่า ไม่ว่านรกสวรรค์จะมีจริงหรือไม่ เราก็ควรทำความดี ละเว้นกรรมชั่ว โดยพิจารณาให้เห็นจริงว่า สิ่งที่จะทำนั้นดีงาม เป็นกุศล ประกอบด้วย อโลภะ อโทสะ อโมหะ เกื้อกูลต่อชีวิต บัณฑิตสรรเสริฐหรือไม่ เมื่อพิจารณาแล้ว เห็นจริงตามนั้น ก็ถือว่าควรกระทำ หากมีลักษณะตรงข้าม ไม่ดีงามหรือเกื้อกูลต่อชีวิต บัณฑิตไม่สรรเสริฐ ก็ควรละเว้น

การนำหลักเกสปุตตสูตรมาใช้ในการพิจารณาความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ จึงเป็นทางออกสำหรับผู้ที่ยังมีความสงสัยหรือลังเลใจ เพราะเป็นธรรมดาในเรื่องที่ยังไม่ได้รับการพิสูจน์ว่ามีจริงหรือไม่มีจริงอย่างไร สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ให้ข้อพิจารณาว่านรกสวรรค์เป็นประสบการณ์ที่เข้าถึงด้วยอายตนะของมนุษย์ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในขั้นแรก ท่านให้หลักว่า การเข้าถึงนรกสวรรค์ต้องอาศัย ตา หู จมูก ลิ้น กาย โดยตรง หรือแคลงมา ก็ต้องเป็นสิ่งที่จิตรับรู้ได้ ซึ่งต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตหรือจิตของมนุษย์เอง การพิสูจน์จึงควรเป็นไปดังนี้

⁸ อ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539

1. พิสูจน์ด้วยจิต กล่าวคือ ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่มถึงที่ แต่ก็มีความเสี่ยงที่จะเห็นนิมิตหลอกตัวเอง ถ้าไม่สามารถทำตามวิธีนี้ได้ ก็เลื่อนสู่วิธีต่อไป

2. พิสูจน์ด้วยชีวิต นรกสวรรค์จะทราบได้หลังความตายเท่านั้น ดังนั้นจึงเป็นสิ่งที่รู้ได้เมื่อต้องตายก่อน แต่ก็อาจไม่คุ้มค่ากับการพิสูจน์

3. เมื่อพิสูจน์ไม่ได้ ก็ทำได้เพียงศึกษาจากหลักฐานพยานและเหตุผล เช่น หาดตัวอย่างคนระลึกชาติได้ และสอบสวนกรณีต่าง ๆ มาเปรียบเทียบ เช่น วิสัย การเห็น การได้ยิน ที่ขึ้นต่อระดับคลื่น และความถี่เป็นต้น ซึ่งก็ช่วยให้เห็นว่าน่าเชื่อเท่านั้น

การเสนอถึงทำที่ปฏิบัติต่อเรื่องนรกสวรรค์นี้ นับว่าเป็นการชี้แนะข้อพิสูจน์แต่ละลำดับขั้นตอนสำหรับผู้สนใจต้องการเข้าถึงหรือรับรู้สัมผัสนรกสวรรค์ อีกทั้งยังแสดงความเสี่ยงที่อาจจะเกิดขึ้นกับผู้ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ และเสนอว่าหากไม่สามารถทำตามขั้นตอนได้ก็ควรใช้โยนิโสมนสิการในการพิจารณา ยึดประโยชน์จากความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์เป็นกุศโลบายจูงใจให้ละเว้นความชั่วทำความดี โดยไม่ต้องสนใจนรกสวรรค์ในรายละเอียดว่าจะมีจริงหรือไม่ มีลักษณะอย่างไร เพราะสำหรับคนที่ไม่เชื่อ คือยังไม่รู้แจ้งประจักษ์จริง ย่อมไม่อาจปฏิเสธความสงสัยในส่วนลึกแห่งจิตใจของตนได้เด็ดขาด คนเหล่านี้ เมื่อเรียวแรงความมัวเมาในวัยหนุ่มสาวเสื่อมไปแล้ว ถูกขราครอบงำ ความหวาดหวั่นต่อโลกหน้าก็มักได้ช่องแสดงตัว เมื่อไม่ได้เตรียมความดีไว้ ก็จะมีทุกข์มาก เพื่อความมั่นใจถึงคนที่ไม่เชื่อ ก็ควรทำดีไว้ จะมีหรือว่าไม่มี ก็มั่นใจและโล่งใจได้ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 292)

การอธิบายเรื่องนรกสวรรค์ตามแนวทางดังกล่าวได้รับการยอมรับและเป็นที่นิยมใช้ในการสอนอย่างกว้างขวางในปัจจุบัน ดังเช่นแนวทางของพระไพศาล วิสาโล ซึ่งกล่าวว่า การยืนยันหรือพิสูจน์ความมีอยู่จริงของนรกสวรรค์ ไม่สำคัญเท่ากับการที่มีต่อสิ่งนั้น หากเชื่อในเรื่องนรกสวรรค์แล้วทำให้เกิดกำลังใจทำ

ความเพียร หรือฝึกฝนพัฒนาตนขึ้นไปเรื่อย ๆ ก็มีไข้เรื่องเสียหาย ในทำนองเดียวกัน เมื่อเชื่อนรกสวรรค์ พยายามทำกรรมดี เว้นกรรมชั่ว ไม่มัวอ่อนนอน ก็เป็นสิ่งที่ ยอมรับได้ และจะดียิ่งขึ้นหากทำความดีโดยไม่หวังผลในชาติหน้าเลย แต่เป็นการ ทำความดีเพราะต้องการให้ความดีงามเกิดขึ้นในโลก (พระไพศาล วิสาโล, 2542, หน้า 33)

4. นรกสวรรค์ตามแนวทางการอธิบาย ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

ในหนังสือเรื่อง นรกสวรรค์ในพระไตรปิฎก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จำแนกนรกสวรรค์ เป็น 3 ระดับ ดังนี้

4.1 นรกสวรรค์ในจักรวาลพุทธศาสนาโดยอ้างอิงพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกเป็นแหล่งการศึกษาและอ้างอิงที่สำคัญของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เรื่องนรกสวรรค์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกจึงเป็นเนื้อหาคำสอนที่ท่านไม่อาจที่จะปฏิเสธได้ และยังจะต้องเผชิญกับคำถามต่าง ๆ อันเกิดจากความสงสัยใคร่รู้ของกลุ่มคนต่าง ๆ ที่สนใจในเรื่องนี้ เพราะเป็นคำถามที่คนสนใจกันมาก และเป็นข้อกังวล้างใจของคนทั่วไป (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 290) นรกสวรรค์ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้น ชาวพุทธมักจะยอมรับด้วย “ศรัทธา” คือความเชื่อเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า แต่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้ศรัทธาพร้อมกับมีปัญหา คือ มี “การพิจารณาเหตุผล” โดยนำข้อพิจารณาในหลักเกสสูตร สุตมาใช้ นอกจากนั้นยังต้องดู “เจตนา” ของผู้ที่สอนด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ นรกสวรรค์ จึงพิจารณาได้ว่า

1. พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีปัญหามาก เท่าที่แสดงออกเป็นคำสอนต่าง ๆ นั้น เป็นจริง มีเหตุผลน่าเชื่อหรือไม่
2. พระองค์มีความปรารถนาดี มีเมตตากรุณา สอนโดยบริสุทธิ์พระทัย ต้องการให้เราได้รับประโยชน์หรือไม่ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 24)

หากผู้ที่เคยได้ยินเรื่องราวของนรกสวรรค์ในคัมภีร์พุทธศาสนา เชื่อมั่นในเหตุผลทั้งสองประการ ก็โน้มที่จะมีศรัทธาและเชื่อตามที่มีหลักฐานที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้

การศึกษาพระไตรปิฎกในฐานะแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่ถูกบันทึกไว้ มิใช่สำหรับเชื่อโดยขาดการใช้ปัญญาในการมองสิ่งต่าง ๆ อย่างรอบด้าน ในเรื่องนี้ ท่านให้แง่คิดไว้อย่างน่าสนใจว่า

สำหรับพุทธพจน์ หรือข้อมูลในพระไตรปิฎก ถ้าส่วนไหนมีข้อมูล คำอธิบายในอรรถกถา ตลอดจนคำขยายความในคัมภีร์ทั้งหลาย ที่ควรรู้ ก็นำมาแสดงไว้ด้วย ยิ่งพร้อมเพราไฉน ก็ยิ่งดี เพราะ เป็นการเพิ่มโอกาสทางการศึกษาที่ผู้อ่านจะยังเป็นอิสระในการ ใช้ปัญญา ทั้งนี้ก็เป็นไปตามหลักการสามัญ ที่มองคัมภีร์พระพุทธศาสนา ในฐานะเป็นข้อมูลเพื่อให้รู้ มิใช่ข้อมูลเพื่อให้เชื่อ

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 640)

จากข้อความข้างต้น ท่านกล่าวไว้ชัดเจนว่า พระไตรปิฎกและคัมภีร์ อรรถาธิบายชั้นต่าง ๆ เป็นแหล่งข้อมูลสำหรับรู้ มิใช่สำหรับเชื่อ ซึ่งหมายความว่า ชาวพุทธควรเรียนรู้รายละเอียดต่าง ๆ ในนั้น แต่ถ้าไม่สามารถมีญาณวิเศษรับรู้ การมีอยู่จริงของนรกสวรรค์ได้ ก็ไม่ควรยืนยันว่านรกสวรรค์มีอยู่จริงหรือไม่ ควรพูดเท่าที่ตัวเองได้สัมผัสจากพระไตรปิฎก ซึ่งก็ย่อมรับรู้ว่ามี ดังที่ท่านกล่าวว่า

ระดับที่หนึ่ง คือเรื่องนรกสวรรค์ที่เราพูดกันทั่ว ๆ ไปว่า หลังจากชาตินี้ตายแล้วไปรับผลกรรมในทางที่ดีและไม่ดี ถ้ารับผลกรรมดี ก็ถือว่าไปสวรรค์ ถ้ารับผลกรรมชั่ว ก็ไปเกิดในนรก เรื่องนรกสวรรค์แบบนี้ เรียกว่าระดับที่หนึ่ง พระพุทธศาสนาว่าอย่างไร สำหรับระดับนี้ ถ้าถือตามตัวอักษร พระไตรปิฎกกล่าวไว้มากมาย เมื่อพูดกันตามตัวอักษรก็ต้องบอกว่ามี

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า. 8)

เบื้องต้นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยอมรับความมีอยู่ของนรกสวรรค์ตามตัวอักษรที่มีในพระไตรปิฎกซึ่งไม่ใช่เป็นการพูดหรือยืนยันที่มาจากประสบการณ์ส่วนตัว นรกสวรรค์ตามพระไตรปิฎกเป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถรับรู้ได้จริงด้วยประสบการณ์ หากได้พัฒนาความสามารถทางจิตในการรับรู้อารมณ์ด้วยสมาธิตามขั้นตอนที่ถูกต้อง

อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าท่านเองมุ่งกล่าวถึงในฐานะที่เป็นผลหรือเป็นจุดหมายปลายทางของการกระทำที่จะได้รับเท่านั้น ท่านจะไม่สนับสนุนการพัฒนาทางจิตอย่างที่ท่านเสนอแนะเพียงเพื่อให้ได้เห็นนรกสวรรค์ ทั้ง ๆ ที่มนุษย์มีศักยภาพทำได้ เพราะโอกาสที่จะผิดพลาดมีสูง และไม่ใช่ทางออกสำหรับมนุษย์ที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำ ดังที่ท่านกล่าวว่า “ถ้าเราเอาแค่ฤทธิ์ แค่ฌานสมาบัติแล้ว ก็ไม่ต้องมีพระพุทธศาสนา เพราะคนเขาได้กันมา มีอยู่ก่อนแล้ว แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพอพระทัย เรื่องนี้เป็นจุดที่จะต้องระวัง” (พระพรหมคุณาภรณ์, 2557, หน้า 11)

การพัฒนาอบรมจิตใจที่มีชื่อเรียกว่า สมถกรรมฐาน เป็นการทำให้จิตใจสงบแน่วแน่ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561, หน้า 435) จนกระทั่งได้สมาธิในระดับ ต่าง ๆ ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาได้แบ่งระดับของสมาธิออกเป็น รูปฌาน 4 และ อรูปฌาน 4 หรือที่มักจะเรียกกันว่า สมาบัติ 8 เป็นภาวะที่จิตเข้าถึงความสงบประณีต เมื่อบุคคลปฏิบัติสมาธิจนกระทั่งได้สมาบัติแล้ว จะสามารถได้ผลพิเศษอันเกิดจากสมถะ เช่น มีอภิญญา สามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ มีหุทิพย์ มีตาทิพย์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การเจริญสมถกรรมฐาน จุดมุ่งหมายอยู่ที่การได้สมาธิ กล่าวคือ การทำให้จิตใจเกิดความสงบ ในทางพระพุทธศาสนา สมถกรรมฐานมุ่งให้เป็นบาทฐานให้แก่การเจริญวิปัสสนาเป็นสำคัญ การที่จิตเป็นสมาธิจนกระทั่งได้อภิญญาต่าง ๆ นั้น จึงไม่ใช่เป้าหมายและไม่ใช่เป็นตัววัดความสำเร็จในทางพระพุทธศาสนา เพราะผู้ที่ได้อภิญญา เช่น มีตาทิพย์ สามารถมองเห็นนรกสวรรค์ได้ ก็ยังไม่ทำให้กิเลสหมดสิ้นไป

ด้วยเหตุนี้ แม้วานรกสวรรค์จะเป็นสิ่งที่สามารถพิสูจน์หรือเข้าถึงได้ด้วยการพัฒนาจิตที่เป็นสมาธิก็ตาม แต่ก็ไม่ใช่สิ่งที่ควรให้ความสำคัญ ดังนั้น ท่านจึง

ไม่เน้นรายละเอียดของนรกอันเป็นที่อยู่ของสัตว์นรกที่ได้รับการลงโทษด้วยวิธีต่าง ๆ หรือสวรรค์อันเป็นที่อยู่ของเทวดาซึ่งเสวยสุขในชั้นต่าง ๆ มากนัก แม้จะยกพระสูตรหรือกลุ่มคัมภีร์ที่มีคำบรรยายเกี่ยวกับสภาพของนรกและสวรรค์ ท่านก็กล่าวถึงแต่เพียงชื่อ ทั้งที่พระไตรปิฎกมีการพรรณนาให้เห็นรูปลักษณะและสภาพความเป็นอยู่ของสัตว์โลก แสดงลักษณะและประเภทของภูมินั้น ๆ ไว้ (พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา, 2533, หน้า 34) ดังเรื่องราวที่ปรากฏใน มารตัทธนิยสูตร (พระไตรปิฎกเล่มที่ 12 ข้อ 512 หน้า 550) หรือ สังกัจจกาดก (พระไตรปิฎกเล่มที่ 28 ข้อ 82-132 หน้า 47-54) เป็นต้น เช่นเดียวกับวรรณกรรมประเภทโลกศาสตร์หรือคัมภีร์จักรวาลวิทยาซึ่งบอกรายละเอียดของนรกสวรรค์อย่างพิสดาร เช่น จักรวาททีปนิ โลกทีปกसार ภูมिवิลาสินี ไตรภูมิพระร่วง เป็นต้น รวมถึงการตอบญาติโยมที่สนใจถามคำถามเรื่องการมีอยู่ของนรกสวรรค์หรือรายละเอียดของนรกสวรรค์แต่เพียงสั้น ๆ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 38) ทำให้เช่นนี้ เป็นไปได้ว่าท่านพยายามที่จะพูดตบตบหรือไม่ให้ความสำคัญในรายละเอียดซึ่งทำให้เกิดจินตนาการเกี่ยวกับความทุกข์หรือสุขในภพภูมินั้น

การสื่อสารเรื่องของนรกสวรรค์ตามเนื้อหาในคัมภีร์กับคนรุ่นปัจจุบันจะต้องสื่อสารให้เกิดความเข้าใจในความเป็นเหตุเป็นผลให้มากที่สุด รายละเอียดต่าง ๆ ซึ่งเดิมมีประโยชน์ทำให้ผู้ศึกษาเกิดความกลัวหรือความอยากที่จะเกิดในภพภูมินั้น ๆ อันจะก่อให้เกิดความงมงายทั้งตัวผู้พูดและผู้ฟังจำเป็นต้องหลีกเลี่ยงควรมุ่งไปที่ประโยชน์ที่จะได้จากการพูดถึงนรกสวรรค์ ในขณะที่กลุ่มผู้ฟังอาจจะมีทั้งผู้ที่เชื่อและไม่เชื่อ ผู้ที่สนใจรายละเอียดหรือผู้ที่มองว่าไร้สาระ ด้วยเหตุนี้ความสำคัญของนรกสวรรค์ในระดับที่หนึ่ง จึงไม่ได้อยู่ในแง่ที่ว่าจริงหรือไม่ แต่อยู่ที่การส่งผลออกไปสู่การประพฤติปฏิบัติ ดังที่ท่านได้แสดงว่า “ในเวลาสอนชาวบ้าน จะพูดถึงความทุกข์ความสุขในนรกสวรรค์ จะมัวอธิบายให้เห็นตัวเปรตตัวเทวดา เป็นต้น ก็คงพูดกันอยู่แค่นั้น ไม่มีทางรู้เรื่องแน่ ก็เลยไม่ต้องสอนศีลธรรม” (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 47)

นรกสวรรค์รวมถึงสัตว์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในภพภูมินั้น เป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะนำมาแสดงหรือยืนยันให้เห็นได้ ด้วยเหตุนี้ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ หากจะต้องรอพิสูจน์ในสิ่งเหล่านี้จนกระทบกับการดำเนินชีวิตตามปกติ ก็ไม่ควรรอ แม้จะปรากฏข้อเท็จจริงที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกอย่างน้อยการศึกษาก็ควรทำให้ได้แง่คิดที่จะใช้กับชีวิตของผู้ศึกษา สอดคล้องกับการที่ท่านได้เคยกล่าวไว้ว่า “ขออย่าจุดนี้ เพราะถ้าจะมองหรือศึกษาไตรภูมิพระร่วง ก็มีได้สนใจในแง่วิชาการเพียงว่าไตรภูมิคืออะไร แต่มองในแง่ว่าจะได้คิดอะไรจากไตรภูมิพระร่วง ที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในปัจจุบัน” (พระพรหมคุณาภรณ์, 2556, หน้า 14)

ไตรภูมิพระร่วง เป็นวรรณคดีสำคัญเรื่องหนึ่งที่มีเนื้อหาวาดด้วยเรื่องของนรกสวรรค์ มีอิทธิพลต่อสังคมไทยในอดีตเป็นอย่างมาก ทั้งในด้านการดำเนินชีวิต ความคิด ความเชื่อ ศิลปกรรม เป็นต้น ผังรากลึกลงในวิถีชีวิตของคนไทยมาช้านาน จากทัศนะของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ข้างต้น สะท้อนว่า เรื่องที่อยู่เหนือสามัญวิสัยของมนุษย์ เช่น นรก สวรรค์ อิทธิปาฏิหาริย์ เทวดา แม้จะมีเนื้อหาปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก เป็นข้อเท็จจริงในศาสนาที่ไม่อาจปฏิเสธได้ แต่ก็ ไม่ใช่ประเด็นสำคัญ เท่ากับการที่เราเลือกมองหรือศึกษาเพื่อให้ได้ข้อคิดหรือประโยชน์จากสิ่งนั้น ๆ

แนวคิดดังกล่าวนี้สอดคล้องกับการปรับเปลี่ยนชื่อหัวข้อการบรรยาย “ไตรภูมิพระร่วง : อิทธิพลต่อสังคมไทย” ซึ่งภายหลังได้เก็บความและตีพิมพ์เป็นหนังสือซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็น “พัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้เข้าใจไตรภูมิ” สะท้อนวิธีคิดของท่านว่า แม้ความคิดเรื่องไตรภูมิหรือนรกสวรรค์จะมีความสำคัญต่อสังคมไทย วัฒนธรรมไทยในด้านต่าง ๆ ซึ่งเป็นเรื่องในอดีต แต่ท่านเห็นว่าเป็นการดีกว่าที่จะนำเอาความรู้ในไตรภูมิซึ่งเป็นภูมิปัญญาโบราณมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมไทยปัจจุบัน อีกทั้งยังสอดคล้องกับสิ่งที่ท่านนำเสนอในเรื่องนี้

เพราะฉะนั้น นรกสวรรค์ในระดับที่หนึ่ง หรือการยืนยันของการมีนรกสวรรค์โดยอ้างอิงพระไตรปิฎก ทำให้เห็นว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เชื่อมั่น

ในกระบวนการของเหตุปัจจัย กล่าวคือ เชื่อกันว่าการทำความดี หรือการทำความชั่วทำให้เกิดผลตามมาทางใดทางหนึ่ง เพราะมันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังที่ท่านอธิบายว่า

เรื่องของธรรมชาติเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ไม่เป็นไปตามใจ
อยากของคน ในเมื่อรู้ว่าตายไปแล้ว ทำความดีไม่ได้ แก้วแก้วไม่ได้
อีก จึงต้องทำเสียตั้งแต่เดี๋ยวนี้ คือประมาทไม่ได้ ท่านก็เลยสอน
เท่าที่ทำได้ปฏิบัติได้ ก็จึงเอามาย้ำว่า นี่นะ เธอตายไปแล้ว ถ้า
ไปตกนรก ไปแก้ตัวใหม่ในนั้นไม่ได้นะ ฉะนั้นจึงต้องทำความดี
เสียตั้งแต่บัดนี้

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 42)

จากความคิดเรื่องนรกสวรรค์ในระดับที่หนึ่งนี้ ทำให้เห็นว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ไม่ยืนยันความมีอยู่ของนรกและสวรรค์จากประสบการณ์ส่วนตัว แต่ยืนยันไปตามข้อมูลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยได้เห็นข้อแตกต่างของท่านกับอาจารย์ผู้สอนศาสนาบางท่านที่กล่าวยืนยันลงไปชัดเจนเลยว่า นรกสวรรค์มีจริง ซึ่งมาจากประสบการณ์ส่วนตัวของผู้ที่เล่าว่าเคยผ่านการเสียชีวิตแล้วเข้าไปใกล้แดนนรก (สุนิสา วงศ์ราม และ ปาริชาติ แสงหิรัญ, 2551, หน้า 411) บางท่านยืนยันการมีอยู่จริงของนรกสวรรค์เพราะเชื่อมั่นในความถูกต้องของพระไตรปิฎก คัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะ หรืออื่น ๆ โดยแสดงรายละเอียดและอ้างอิงตามคัมภีร์ว่าตั้งอยู่ที่ไหน มีลักษณะอย่างไร (สมชาย เชิดกลาง, ม.ป.ป., หน้า 42)

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แม้จะใกล้เคียงกับพระอาจารย์กลุ่มหลัง แต่ท่านให้ความสำคัญกับพระไตรปิฎกในฐานะที่เป็นแหล่งข้อมูลสำคัญเท่านั้น แม้จะมีคนถามว่า นรกสวรรค์ในพระไตรปิฎกมีกล่าวถึงที่อยู่ส่วนใดของจักรวาลหรือไม่ ตัวท่านเองก็ตอบตามข้อมูลที่มี หรือแม้แต่การอ้างทัศนะของพุทธศาสนาซึ่งมาจากคัมภีร์ชั้นหลังที่กล่าวถึงหมื่นโลกธาตุ แสนโลกธาตุ กล่าวคือ จักรวาลมีจำนวน

มากมายเกินกว่าที่จะนับได้ ท่านก็จะตอบอย่างตรงไปตรงมาว่าเป็นข้อเท็จจริงที่พบในคัมภีร์ชั้นหลัง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 46) วิธีการตอบสะท้อนให้เห็นว่าตัวท่านไม่ได้เน้นการมีอยู่ของนรกสวรรค์ตามข้อความที่พรรณนาในพระไตรปิฎกซึ่งอาจจะขัดแย้งหรือไปไม่ได้กับภูมิศาสตร์โลกปัจจุบัน ท่านเน้นนรกสวรรค์ในระดับอื่นดังที่จะได้กล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

4.2 นรกสวรรค์ซึ่งเป็นคุณภาพของจิต

ในสังคมไทย นอกจากจะมีการอธิบายนรกสวรรค์ในแง่ทางกายภาพ ซึ่งรับรองด้วยคัมภีร์พุทธศาสนาแล้ว ยังมีการอธิบายด้วยคุณภาพของจิตหรือระดับของจิตใจ ดังสำนวนไทยที่ว่า “สวรรค์ในอก นรกในใจ” ซึ่งมีใช้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 สะท้อนว่า การทำความดีย่อมทำให้เกิดความสุขใจ ส่วนการทำความชั่วย่อมทำให้เกิดความทุกข์ใจ ดังนั้น ความสุขใจหรือความทุกข์ใจเป็นสวรรค์หรือนรกที่ผู้ทำกรรมย่อมเสวยหรือรับรู้ได้ด้วยตัวเอง การตีความตามนัยนี้เกิดขึ้นจากสังคมไทยในขณะนั้นได้รับอิทธิพลแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ จากโลกตะวันตก อาจารย์ผู้สอนพระพุทธศาสนาพยายามปรับคำสอนในศาสนาบางเรื่องที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสให้มีความเป็นเหตุเป็นผลและสอดคล้องกับวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ (พระไพศาล วิสาโล, 2542, หน้า 74) พุทธทาสภิกขุได้นำทฤษฎีภาษาคน ภาษาธรรม มาใช้ในการตีความนรกสวรรค์ แต่ยังคงนัยเดิม กล่าวคือ นรกสวรรค์คือความทุกข์หรือความสุขที่มนุษย์รับรู้ได้จากอายตนะอันเป็นผลจากการกระทำชั่วหรือดี การที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นำสำนวนดังกล่าวมาอธิบายในแง่ของภูมิจิต หรือคุณภาพของจิตจึงถือว่าเป็นการอธิบายคำสอนเรื่องนรกสวรรค์ที่แตกต่างไปจากพุทธทาสภิกขุ มีรายละเอียดและเป็นระบบ

การอธิบายนรกสวรรค์ผ่านภูมิจิต ชั้นของจิต หรือระดับของจิตใจเป็นการอธิบายนรกสวรรค์ในระดับที่ 2 ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ กล่าวคือ แทนที่จะไปให้ความสำคัญทางกายภาพหรือรูปธรรมของนรกสวรรค์ซึ่งก็ยังเป็นปัญหาซึ่งไม่สามารถพิสูจน์ได้ ก็เน้นตรงที่การอธิบายลักษณะผ่านภูมิจิต ซึ่งมีคุณภาพของ

จิตแตกต่างกัน ในแต่ละระดับชั้น ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

นรกสวรรค์แม้ในชาติหน้า ก็สืบไปจากที่มีในชาตินี้ เพราะอะไร เพราะมันอยู่ในสภาพจิต ภูมิของจิต ชั้นของจิต ระดับของจิตใจ จิตของเรามีคุณภาพหรือคุณสมบัติอยู่ในระดับไหน ถึงเวลาตาย ถ้าระดับจิตเป็นนรก ก็ไปนรก ถ้าระดับจิตเป็นสวรรค์ ก็ไปสวรรค์ นี่เกี่ยวกับสภาพจิตที่เป็นอยู่ตลอดเวลา

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 13)

จิตของเหล่าสัตว์ในแต่ละภพภูมิมีความแตกต่างกันด้วยสภาพธรรมที่เป็นองค์ประกอบ ได้แก่ เจตสิก โดยแบ่งออกเป็น อกุศลเจตสิก เจตสิกที่ไม่ดีงาม ซึ่งประกอบได้เฉพาะอกุศลจิตเท่านั้น และ โสภณเจตสิก เจตสิกที่ดีงาม ซึ่งประกอบกับ โสภณจิตหรือจิตที่ดีงาม (บุญมี เมธางกูรและวรรณสิทธิ์ ไวยยะเสวี, 2535, หน้า 7) ดังนั้น ในอบายภูมิ มินรกเป็นต้น เป็นสถานที่ที่สัตว์มีจิตใจซึ่งประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายชั่ว ในขณะที่ในสุคติภูมิ ซึ่งเป็นภพภูมิของเทวดาและพรหม เป็นสถานที่ที่สัตว์มีจิตใจประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายดี ในแง่นี้จึงเท่ากับว่า มนุษย์ประพฤติดัวไม่มีจิตใจระดับเดียวกับสัตว์ในอบายภูมิ ส่วนมนุษย์ที่ทำความดีมีจิตใจในระดับเทวดาที่อยู่ในสุคติโลกสวรรค์

การอธิบายนรกสวรรค์ผ่านภูมิจิต หรือคุณภาพของจิต ในลักษณะนี้ จึงนับว่าน่าสนใจ เพราะเท่ากับเป็นการเสี่ยงที่จะพูดถึงนรกสวรรค์ที่เป็นภพภูมิ แต่ปรับวิธีการใหม่โดยใช้ความคิดเรื่องจิตซึ่งแตกต่างกันในแต่ละภพภูมิ 3 ระดับ อันได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และ อรูปภูมิ ซึ่งเป็นสถานที่อยู่ของสัตว์ในจักรวาลตามความเชื่อในพุทธศาสนาซึ่งเป็นรูปธรรมมาใช้ในการอธิบายจำแนกสภาพจิตที่ประกอบด้วยกุศล หรืออกุศล ซึ่งมนุษย์แต่ละบุคคลอาจมีได้ ผู้วิจัยเห็นว่าการอธิบายนรกสวรรค์ตามนัยนี้มีความแตกต่างจากคำอธิบายเรื่องนรกสวรรค์ของพุทธทาสภิกขุ ตรงที่แนวคิดเรื่องคุณภาพของจิตตามที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์อธิบายสอดคล้องกับคัมภีร์วัชรธรรมซึ่งจำแนกจิตของสัตว์แต่ละภพภูมิตามธรรมชาติ

ที่รู้อารมณ์แตกต่างกัน มนุษย์เป็นภพภูมิที่มีภูมิจิตหรือคุณภาพจิตซึ่งรับรู้อารมณ์ได้ในทุกประเภท ทั้งที่เป็นกุศล อกุศล ฌานหรืออรุพमान โดยที่ไม่ต้องไปเกิดเป็นสัตว์ในภพภูมิเหล่านั้น ในการสอนเรื่องนรกสวรรค์ จึงสามารถแนะนำให้เข้าใจความแตกต่างของสัตว์ในภพภูมิเหล่านั้นได้

คำสอนเรื่องภูมิจิตหรือคุณภาพของจิตยังสัมพันธ์กับเรื่องกรรม เพราะเป็นผลหรือวิบากของแต่ละบุคคลผู้ที่ได้ประกอบกรรมดีและกรรมชั่วเมื่อครั้งเกิดเป็นมนุษย์นั้น ดังนั้น เมื่อกล่าวในลักษณะนี้ นรกสวรรค์จึงเป็นเหมือนสถานที่รองรับบุคคลที่จะมาเกิดเพื่อเสวยผลของกรรมที่ตนเคยได้กระทำไว้ อย่างไรก็ตามสิ่งที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ให้ความสำคัญก็คือ ความมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาของเหตุปัจจัย นรกสวรรค์ที่เป็นสถานที่จึงต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยอันสืบเนื่องไปจากปัจจุบันของชีวิตแน่นอน ดังที่ท่านกล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า

เมื่อเข้าใจความเป็นไปในส่วนย่อยในช่วงสั้นอย่างไร ก็พอมองเข้าใจความเป็นไปช่วงยาวไกลได้อย่างนั้น เพราะความเป็นไปช่วงยาวนั้น ก็สืบไปจากช่วงสั้น และประกอบด้วยช่วงสั้นนี้ขยายออกไปนั่นเอง ถ้าปราศจากช่วงสั้นเสียแล้ว ช่วงยาวจะมีหาได้ไม่ อย่างนี้เรียกว่าเกิดความมั่นใจตามแนวธรรม เมื่อมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยในส่วนที่เกี่ยวกับเจตนาหรือเจตจำนงแล้ว ก็คือมั่นใจในกฎแห่งกรรม หรือเชื่อกกรรมนั่นเอง

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2564, หน้า 287)

นรกสวรรค์แม้เป็นสถานที่ของสัตว์ผู้เกิดและอาศัยอยู่ในนรกหรือสวรรค์ แต่ก็มีความสำคัญน้อยกว่าเมื่อเทียบกับคุณภาพจิตของสัตว์เหล่านั้นซึ่งมนุษย์สามารถรับรู้ถึงความทุกข์หรือความสุขได้ ในแง่นี้ เราจึงได้ประโยชน์จากการที่สามารถรับรู้การมีอยู่ของนรกและสวรรค์ในขณะปัจจุบัน และสามารถตัดสินใจเลือกที่จะกระทำชั่วหรือดีจากประสบการณ์การรับรู้นี้ได้ เพราะนรกสวรรค์ในชาติหน้านั้นก็สืบต่อจากคุณภาพของจิตในชาติปัจจุบันนี้อยู่แล้ว ผู้วิจัยเห็นว่า การอธิบาย

ในลักษณะนี้นับว่าเป็นการประยุกต์แนวคิดตามประเพณีเดิม โดยการตัดเอาความคิดเรื่องภพภูมิในจักรวาลวิทยาตามคติพุทธศาสนาออกคงเหลือแต่ภูมิจิตหรือคุณภาพของจิตของสัตว์ในแต่ละภพภูมิตามลักษณะของจิตที่พระอภิธรรมจำแนกไว้ แนวทางดังกล่าวนี้ทำให้ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจนรกและสวรรค์ ทำให้เห็นถึงคุณภาพของจิตที่มีความละเอียด หรือหยาบ ทุกข์หรือสุข ตามลักษณะจิตที่รับรู้อารมณ์ของสัตว์ในแต่ละภพภูมิ

4.3 นรกสวรรค์ซึ่งเป็นการรับรู้อารมณ์

ในระดับที่ 3 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์อธิบายนรกสวรรค์ด้วยความรู้สึกทุกข์หรือความรู้สึกสุขที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่งในชีวิตประจำวัน นรกสวรรค์ตามนัยนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายว่า “เป็นเรื่องของปฏิกิริยาต่อสิ่งที่รับเข้ามา เมื่อใดเราได้เห็นสิ่งสวยงาม เราชอบใจ เราก็มีความสุข ได้เห็นสิ่งที่เราไม่ชอบใจ เราขัดใจ เราก็เป็นทุกข์” (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 15) แนวทางนี้มีอาจารย์ผู้สอนพุทธศาสนาจำนวนมากใช้ในการอธิบายเรื่องนรกสวรรค์ เพราะมนุษย์ทั้งหลายสามารถที่จะรับรู้หรือสัมผัสความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่งทั้งที่เป็นทุกข์หรือเป็นสุขได้ด้วยตนเอง เช่น ท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งอธิบายว่า เมื่อผัสสะทางอายตนะเกิดความคิดนึกรู้สึก ขึ้นมาอย่างไร ร้อนเป็นไปอย่างไร มันเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ลักษณะเดียวกับกฎทางวิทยาศาสตร์ (พุทธทาสภิกขุ, 2549, หน้า 79) นรกสวรรค์ตามนัยนี้มีที่มาจาก ขณสูตร ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย เป็นลาภของเธอทั้งหลายแล้ว เธอทั้งหลายได้ดีแล้ว ที่ได้มีโอกาสมาประพาสพิภพจรณะ เราได้เห็นแล้ว นรกและสวรรค์มีอยู่ที่อายตนะ 6 อันเป็นที่เกิดแห่งผัสสะนี้เอง กล่าวคือ ในขณะใดประสบแต่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ัมมารมณฺ์ อันไม่เป็นที่พึงปรารถนา ไม่เป็นที่น่ารักใคร่พอใจ ในขณะนั้นเป็นนรก ในขณะใดประสบแต่ รูป เสียง กลิ่น รส

โผฏฐัพพะ อัมมารมณฺ์ ล้วนแต่พึงปรารถนา น่ารักใคร่พอใจ
ในขณะนั้นเป็นสรวรรค์

(พระไตรปิฎก เล่ม 18 ข้อ 135 หน้า 169)

จากข้อความที่เป็นพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า ในขณะใด เรามีความทุกข์ ก็แปลว่า เราตกนรกหรืออยู่ในนรก ในขณะใด เรามีความสุข ในขณะนั้น เราอยู่ในสรวรรค์ (พร รัตนสุวรรณ, 2539, หน้า 453) นรกสรวรรค์ในที่นี้จึงเป็นเรื่องของการปรุงแต่ง หรือ “สร้าง” ความรู้สึก บุคลิกลักษณะ นิสัยใจคอที่มาจากความคิด และพฤติกรรมทุกขณะจิต ฉะนั้น เราสามารถที่จะเข้าถึงหรือสัมผัสสรวรรค์นี้ได้ สำระสำคัญของนรกสรวรรค์ตามนัยนี้จึงอยู่ที่การรับรู้อารมณ์ที่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา น่าพอใจ และไม่น่าพอใจ อย่างไรก็ตาม นรกสรวรรค์ที่ผู้คนส่วนใหญ่รับรู้ นั้น ส่วนใหญ่มาจากรายละเอียดของนรกสรวรรค์จากวรรณคดีหรือภาพจิตรกรรม ดังข้อความที่ท่านกล่าวไว้ว่า

เราไปสรวรรค์ ว่าตามที่พูดไว้ในวรรณคดี ก็ได้สิ่งที่รับรู้คือ อารมณ์
ของตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้เห็นสิ่งที่สวยงาม เป็นต้น หรือ
คนที่ไปนรก ก็ได้รับความทรมาน ได้เห็น ได้ยินแต่สิ่งที่ไม่ดี ที่จริง
ปัจจุบัน เราก็รับรู้อายตนะเหล่านี้อยู่แล้ว ไม่ว่าจะนรกสรวรรค์
ข้างหน้า หรือนรกสรวรรค์เวลานี้ มันก็อยู่ที่อายตนะรับรู้นี้เอง

(สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 18-19)

นรกสรวรรค์ในระดับที่ 2 และ 3 มีความสอดคล้องกับพุทธประสงค์ที่ได้ตรัสไว้ในพระสูตร สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เน้นย้ำความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะสามารถสื่อสารกับผู้คนในสังคมปัจจุบันได้ ให้เข้าใจหลักการในพุทธศาสนา ยอมรับและใช้เป็นเหตุผลในการเลือกกระทำสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสม แต่ในที่สุดแล้ว เรื่องของนรกสรวรรค์ไม่ว่าจะระดับใดจะต้องดำเนินไปพร้อมกับทำที่ควรปฏิบัติด้วย

นรกสวรรค์ในระดับที่ 2 และ 3 นรกสวรรค์ที่เป็นคุณลักษณะของจิตและที่เป็นการปรุงแต่งอารมณ์ของเรานั้น ทำให้เราตระหนักว่า ความสุขและความทุกข์ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นผลของการกระทำ หรือการปรุงแต่งตามเหตุปัจจัยของเราเอง เป็นสิ่งที่มนุษย์เองต้องทำให้เกิดขึ้น ไม่ได้เกิดขึ้นจากการดลบันดาลของเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงควรทำให้มนุษย์มีความเชื่อมั่นในกระบวนการของเหตุปัจจัย หรือหลักกรรม เพราะการกระทำย่อมก่อให้เกิดผลที่ดีหรือเลวสืบเนื่องต่อมาตามเหตุปัจจัยอีกหลายอย่างซึ่งมนุษย์อาจประสบได้ในปัจจุบัน ก่อนที่จะให้ผลเป็นภพชาติหลังความตาย เป็นสุคติหรือทุคติ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2560, หน้า 27) นรกสวรรค์ตามแนวทางดังกล่าวนี้ จึงควรทำให้มนุษย์มี (1) ความมั่นใจตน ไม่อ้อนวอน (2) ไม่หวังผลตอบแทน และ (3) ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว

นรกสวรรค์ซึ่งเป็นคุณภาพของจิต หรือภูมิจิตนี้ สืบเนื่องไปจากคุณภาพของจิตในปัจจุบัน คนที่มีสภาพจิตละเอียดหรือจิตที่ประณีตสามารถที่จะพบกับความสุขได้ในปัจจุบันทันที โดยที่ไม่ต้องหวังผลตอบแทน คืออารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กายที่นำปรารถนา เพราะมันเป็นไปตามกฎธรรมดา และเพราะเห็นคุณค่าของคุณภาพจิตที่ดีงาม จนกระทั่งเกิดความรักธรรม รักความดีงาม แตกต่างจากคนที่มีสภาพจิตที่หยาบ ที่สัมผัสหรือกระทำชั่วโดยขาดสติ เพราะสภาพจิตยังขาดความประณีตที่จะมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง เมื่อเป็นเช่นนั้น สภาพจิตของมนุษย์ก็สามารถรับรู้ถึงความทุกข์หรือความสุขได้ ในแง่นี้ เราจึงสามารถรับรู้การมีอยู่ของนรกสวรรค์ในขณะปัจจุบัน และสามารถตัดสินใจเลือกที่จะกระทำชั่วหรือดีจากประสบการณ์การรับรู้มันได้ ในขณะเดียวกันก็ทำให้เราตระหนักถึงกฎเกณฑ์ของธรรมะต่าง ๆ ที่ดำเนินเป็นปกติ ทำให้สามารถเชื่อมั่นได้ว่ามีสถานที่ที่เป็นสุคติหรือทุคติ หรือ สวรรค์หรือนรก อันเป็นที่รองรับผลของการกระทำหลังความตายในโลกมนุษย์

5. บทสรุป

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ แม้จะผ่านการศึกษาตามประเพณีพุทธศาสนาไทย แต่ก็มีชีวิตโดดเด่นในเรื่องของการให้ความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาที่สอดคล้องกับภูมิปัญญาของคนในสังคมปัจจุบัน การบรรยายธรรมและการตอบคำถามของท่านเกี่ยวกับนรกสวรรค์แก่ชนชั้นกลางที่มีการศึกษา ซึ่งไม่เชื่ออะไรง่าย ๆ จึงเป็นประเด็นทางวิชาการทางพุทธศาสนาเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจศึกษาวิเคราะห์เพื่อเป็นแบบอย่างของการนำไปใช้อธิบายคำสอนทางศาสนาที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสจากการศึกษาแนวคิดเรื่องของนรกสวรรค์ในงานนิพนธ์ของท่าน ทำให้เห็นว่า หากสิ่งใดที่ตนยังไม่อาจรู้ได้ชัดเจน หรือพิสูจน์ได้ เราก็ไม่ควรจะยืนยันความมีอยู่ของสิ่งนั้นอย่างหนักแน่น ดังเช่นรายละเอียดของนรกสวรรค์ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อย่างไรก็ตาม ท่านก็เข้าใจถึงความสำคัญของนรกสวรรค์ในการเป็นส่วนสำคัญของการสอนในพุทธศาสนา ท่านจึงแสดงว่า เรื่องนรกสวรรค์นั้นเป็นสิ่งที่ไม่อาจจะกล่าวถึงกันได้เฉพาะในด้านความมีอยู่ตามเนื้อหาที่ปรากฏในทางคัมภีร์อย่างเดียวเท่านั้น แต่ควรมีการกล่าวถึงเท่าที่หรือข้อพิจารณาในเรื่องนี้ไปพร้อมกันด้วย ไม่ว่าจะเป็นนรกสวรรค์จะมีจริงหรือไม่ ก็ไม่สำคัญเท่ากับการลงมือปฏิบัติด้วยการประกอบแต่กุศลกรรมความดี หากนรกสวรรค์มีจริง ก็ต้องไปเกิดในสวรรค์ หากสวรรค์ไม่มี ก็ยังได้รับผลคือความสุขในปัจจุบันอยู่แล้ว สอดคล้องกับหลักการที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในตอนท้ายของเกสปุตตสูตร

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์อธิบายนรกสวรรค์เป็น 3 ระดับ กล่าวคือ ระดับที่ 1 เป็นนรกสวรรค์ที่กล่าวตามพระไตรปิฎก เรียกว่าเป็นการอธิบายตามไปประเพณี สะท้อนให้เห็นว่าท่านไม่ได้ลดทอนความมีอยู่ของนรกสวรรค์ที่พบในพระไตรปิฎก แต่ท่านก็ไม่ได้ให้ความสำคัญหรือแสดงรายละเอียดมากนัก หากจะเน้นก็เป็นเพียงเท่าที่ทำให้เกิดประโยชน์แก่ผู้สนใจที่อาจยึดเป็นกุศโลบายทำความดีละเว้นความชั่ว การพูดถึงนรกสวรรค์ในระดับนี้ก็เพื่อโยงเข้ากับการอธิบายนรกสวรรค์ในระดับที่ 2 และ 3 ซึ่งเป็นคำอธิบายของนรกสวรรค์แบบ *สวรรค์ในอก นรกในใจ* เน้นความสำคัญของใจในฐานะอายตนะที่ทำให้สามารถรับรู้หรือเข้าถึง

สภาพอันเป็นสุขหรือทุกข์ซึ่งเป็นแก่นของประสบการณ์ในการอยู่ในสวรรค์หรือนรก ระดับที่ 2 ท่านนำความคิดเรื่องภูมิจิต หรือคุณภาพของจิตจากพระอภิธรรมที่จำแนกสภาพจิต การรับรู้ส่วยอารมณ์ของสัตว์ในแต่ละภพภูมิมาแสดง โดยการตัดเอาภพภูมิในจักรวาลวิทยาตามคติพุทธศาสนาออก เหลือแต่สภาพจิตที่มนุษย์สามารถประสบและเข้าถึงได้ตนเอง ส่วนระดับที่ 3 ท่านนำความคิดเรื่องนรกสวรรค์ ซึ่งมีที่มาจากขณสูตรมาอธิบายความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่ง เบี่ยงประเด็นให้ผู้ศึกษาเข้าใจและยอมรับว่าปรากฏการณ์ของชีวิตที่รู้สึกสุขและทุกข์ล้วนเป็นผลของการกระทำของมนุษย์เองไม่ใช่ใครอื่นตามกฎแห่งกรรม จึงกล่าวได้ว่าเป็นคำอธิบายที่แยบคาย ทำให้ความคิดเรื่องนรกสวรรค์ซึ่งมีพื้นฐานจากพระไตรปิฎกนี้เป็นคำอธิบายทางวิชาการพุทธศาสนาที่ยอมรับได้สำหรับชาวพุทธผู้มีการศึกษาสูงในปัจจุบัน

การมีอยู่ของนรกสวรรค์ย่อมเป็นที่สงสัยสำหรับมนุษย์ทุกยุคทุกสมัย ในพระไตรปิฎก พระกุมารกัสสปะตอบคำถามของพระเจ้าปายาสีโดยใช้วิธีเปรียบเทียบเพื่อทำให้พระเจ้าปายาสีซึ่งลังเลในการมีอยู่ของนรกสวรรค์ยอมรับว่าเป็นไปไม่ได้ที่บุคคลผู้ไปสู่นรกหรือสวรรค์นั้นจะกลับมาบอกเล่าเรื่องราวให้พระองค์รับทราบ (พระไตรปิฎกเล่มที่ 10 ข้อ 401-441 หน้า 341-371) คำตอบในประเด็นนี้ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ทำให้เห็นว่าแนวทางการอธิบายในแต่ละยุคสมัยจำต้องแตกต่างกัน จึงต้องมีความเหมาะสมกับวัฒนธรรมและภูมิความรู้ในแต่ละยุคสมัย ในปัจจุบันที่ไม่ยอมรับการมีอยู่ของนรกสวรรค์ นรกสวรรค์เป็นเพียงเป็นสถานที่หรือภพภูมิที่อนุমানได้ว่ามีอยู่จริง แม้จะมองเห็นด้วยประสาทสัมผัสภายนอก แต่มนุษย์ก็สามารถรับรู้ได้ทางใจผ่านการกระทำและผลของการกระทำของตนเอง

บรรณานุกรม

- กระทรวงศึกษาธิการ. สำนักงานสภาพัฒนาการศึกษารัฐ. (2538). *ป.อ. ปยุตโต* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : บริษัทสหธรรมิก จำกัด.
- บุญมี เมธางกูร และ วรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี. (2535). *คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 2 เจตสิกปรมัตถ์*. นครปฐม : อภิธรรมมูลนิธิ.
- พร รัตนสุวรรณ. (2539). *นรก-สวรรค์ (ภาคสวรรค์)* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน.
- พนิดา อังจันทร์เพ็ญ. (2547). *วิถีแห่งปราชญ์ ฉบับสมบูรณ์*. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา.
- พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). (2549). *สวรรค์ในทุกอริยาบท*. นนทบุรี : สำนักพิมพ์อณัญญา. บริษัท คิน ออเทอร์ จำกัด.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2544). *กรณีเงื่อนงำ : พระพุทธเจ้าบรินิพพานด้วยโรคอะไร?* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์สวย จำกัด.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2554). *พระไตรปิฎก สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้*. (พิมพ์ครั้งที่ 15). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) (2556). *พัฒนาสังคมไทย ด้วยความรู้เข้าใจไตรภูมิ ฉบับ 2 พากษ์ ไทย-อังกฤษ*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) (2556). *พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์* (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2557). *มหาจุฬาฯ งามสง่าสดชื่น กลางทะเลแห่งคลื่นลม*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2557). *สมาธิแบบพุทธ* (พิมพ์ครั้งที่ 22). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ. (2533). *นรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท* (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย).

- พระไพศาล วิสาโล. (2542). *พระธรรมปิฎกกับอนาคตของพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: บริษัทธรรมสาร จำกัด.
- พุทธทาสภิกขุ. (ม.ป.ป.). *ภาษาคน-ภาษาธรรม*. นนทบุรี: ศูนย์สืบอายุพระพุทธศาสนา วัดชลประทานรังสฤษฎ์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 18, 20*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- รามิล กาญจันดา. (2547). การศึกษาวิเคราะห์หลักความเชื่อในกาลามสูตร. *วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา*, ปีที่ 11 (ฉบับที่ 2), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วัดญาณเวศกวัน. (2564). *หนังสือธรรมะ*. สืบค้นจาก https://www.watnyanaves.net/th/dhamma_books
- ส.ศิริรักษ์. (2542). *ธรรมกายฟางเส้นสุดท้ายแห่งความเสื่อมสลายของสถาบันสงฆ์ไทย*. กรุงเทพฯ : บริษัท ธรรมสาร จำกัด.
- สมชาย เชิดกลาง. (ม.ป.ป). *สวรรค์ในอกนรกในใจ*. [ม.ป.ท.]. [ม.ป.พ.].
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2560). *นรก-สวรรค์ ในพระไตรปิฎก* (พิมพ์ครั้งที่ 25). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2561). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 41). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2561). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* (พิมพ์ครั้งที่ 31). กรุงเทพฯ : บริษัทสหธรรมิก จำกัด.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2563). *พระผู้ทำสงฆ์ให้งาม*. กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2564). *พุทธธรรมฉบับประชาชน* (พิมพ์ครั้งที่ 55). นครปฐม : วัดญาณเวศกวัน.
- สุนทร พลามินทร์, ชุตินา ธนะปุระ. (2538). *นันททัศนะเกี่ยวกับพระธรรมปิฎก* (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). บริษัทสหธรรมิก จำกัด.

สุภาพรณ ฦ บางช้าง. (2535) *ขนมธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติ ในสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).

สุรพล ทวีศักดิ์. (17 กันยายน 2554). พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กับวัฒนธรรมการวิจารณ์ในพุทธศาสนาเถรวาท. *ประชาไท*, สืบค้นจาก <https://prachatai.com/journal/2011/09/36962>

สุนิสา วงศ์ราม และ ปาริชาติ แสงหิรัญ. (2551). *พ่อสอนลูก*. [ม.ป.ท.]. [ม.ป.พ.].

อาภา จันทรสกุล. (2538). *ชีวประวัติพระธรรมปิฎก (ประยูรธ ปยุตฺโต)*. กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด.